

szcenárium

A Nemzeti Színház művészeti folyóirata

IX. évfolyam 1. szám, 2021. január

Imák, apokrif mámorok – Juhász Ferenc beköszöntője • Népi hit és Istentapasztalat – a száz éve született Erdélyi Zsuzsanna üzenete • Tömöry Márta írása a magyar dráma forrásvidékéről • A nyelv maga is műalkotás – Párbeszédben Berecz Andrással (első rész) • Egressy Gábor a színészetéről – 3. rész • *A Mester és Margarita* új színházi bemutatója elé – Jurij Lotman és Nagy Tímea tanulmánya, Verebes Ernő szövegkönyvének részlete • Magyarok Gombrowiczról – Jerzy Snopek és Snopek Júlia írása a Napkút Kiadó Arc és álarcok kötetéből

SZERZŐINK

Berecz András (1957) énekes, mesemondó, népmesegyűjtő, a Nemzeti Színház tagja

Egressy Gábor (1808–1866) színész, a Nemzeti Színház tagja, a Színitanoda alapítótanára

Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015) néprajztudós, az MMA Népművészeti, Néprajzi Tagozatának tagja

Jerzy Snopek (1952) lengyel irodalom- és kultúrtörténész, Lengyelország magyarországi nagykövete

Juhász Ferenc (1928) költő, a Digitális Irodalmi Akadémia alapító tagja

Lotman, Jurij Mihajlovics (1922–1993) irodalomtudós, a tartui szemiotikai iskola alapítója

Nagy Tímea (1979) irodalmár

Pálfi Ágnes (1952) költő, esszéíró, a Szcenárium szerkesztője

Snopek Júlia (1990) doktorandusz, ELTE Filozófia Tanszék

Szász Zsolt (1959) bábművész, a Nemzeti Színház dramaturga, a Szcenárium felelős szerkesztője

Tömöry Márta (1944) drámaíró, bábos szakíró

Verebes Ernő (1962) zeneszerző, író, a Nemzeti Színház fődramaturga

Támogatók

Felelős kiadó: Vidnyánszky Attila • Felelős szerkesztő: Szász Zsolt • Szerkesztő: Pálfi Ágnes • Tördelő-szerkesztő: Szondi Bence • Lapterv és illusztráció: Békés Rozi • Szerkesztőségi titkár: Nagy Noémi • Belső munkatársak: Verebes Ernő (vezető dramaturg) • Rideg Zsófia (dramaturg, nemzetközi referens) • Kozma András (dramaturg, oktatási referens) • Kulcsár Edit (dramaturg, külkapcsolati referens) • Kornya István (a Nemzeti Magazin főszerkesztője) • Eöri Szabó Zsolt (honlap-főszerkesztő, fotográfus) • Állandó munkatársak: Balogh Géza színháztörténész, az UNIMA vezetőségi tagja • Tömöry Márta (író-dramaturg, színháztörténész, kultikus színház) • Ungvári Judit (újságíró) • Durkóné Varga Nóra (nyelvtanár, angol fordító) • Szerkesztőség: Nemzeti Színház, Budapest, 1095, Bajor Gizi park 1. 3. em. 3221 • Szerkesztőségi fogadóórák: minden héten kedden, 17-től 19-ig • Tel: +36 1 476 68 76 • E-mail: szcenarium@nemzetiszinhas.hu • Kiadja a Nemzeti Színház Nonprofit Zrt. • Bankszámlaszám: 10300002-20116437-00003285 • Adószám: 12519718-2-43 • Terjeszti a Nemzeti Színház •

Nyomdai munkák: Crew Print • ISSN 2064-2695

TARTALOM

beköszöntő

JUHÁSZ FERENC: Imák, apokrif mámorok • 3

kultusz és kánon

ERDÉLYI ZSUZSANNA: Népi hit és Istentapasztalat • 7

műhely

TÖMÖRY MÁRTA: A magyar dráma forrásvidékei • 29

A nyelv maga is műalkotás

Párbeszédben Berecz Andrással

Lejegyezte: Ungvári Judit • 41

orbis pictus

EGRESSY GÁBOR: A színészet könyve (3. részlet) • 53

olvasópróba

JURIJ M. LOTMAN: A ház *A Mester és Margarita*ban • 61

VEREBES ERNŐ: *A Mester és Margarita*

Részlet a Bulgakov-regény színpadi változatának szövegkönyvéből • 70

NAGY TÍMEA: Bulgakov regénye és a négy evangélium

Első rész: A Pilátus-regény alakjai a Biblia

és a történelmi források tükrében • 76

kilátó

Arc és álarcok

Magyarok Gombrowiczról (összeállította: Jerzy Snopek)

Fordította: Szenyán Erzsébet • 94

SNOPEK JÚLIA: „A leleselkedő sokértelműség”

Gombrowicz – a kísérteties • 97

A sasvári Pieta-szobor nyomán üvegre festett 19. századi szentkép a Hétfájdalmú Szűzanya ábrázolásával, Árva megyéből, Néprajzi Múzeum, Budapest (fotó: Roboz László, forrás: mandarchiv.hu)

JUHÁSZ FERENC

Imák, apokrif mámorok

Dolgozószobámban négyszárnyú angyalok, sátánok, boszorkányok, táltoslovak, csontvázak és zöld halottak nyüzsögtek mostanában. Vállamra hulltak borzongó toll özönükkal, szívembe szúrtak háromágú aranyszigony-tekintetükkel, a tortúra után mondtak világvarázsló vad meséket, töprengő homlokomon kopogtak sárga csont-ujjakkal, arcomhoz dörzsölték virágbársony csődörfejüket. Új verset írtam, hónapokig fogalmazódó hosszú éneket a megmaradni-akarásról, a lét szeretetéről, hitemről: a halottak királyáról: IV. Béláról. Könyv-versem írása közben, a harmadik harmad hajnali lángjaiban jött a hívás: mennék el meghallgatni néhány magnetofontekercset, hallani valamit, a magnetofonszalagokról fölzen-gő csodát, valamit, ami a csoda, mert maga a hulló, kúsza, tétova, aranyszárnyú és vérző szépség, a kegyelem, a szegények, a földet-bolygatók, a földből létet-kivarázsolók, a romlandó húsukkal majd a földbe-búvók kegyelme. Sokan voltunk a hallgatók: nyelvészek, néprajzi kutatók, irodalomtörténészek, költők, fordítók, a népművészet ihletettjei, s aligha túlzok, ha mondom: amit hallottunk, az valóban a vérző, aranyló, ősfán-virágzó, csodafában aranylángokkal csipkésedő, véres, csillagos csoda volt, s ha szánkat be nem tapasztja átlátszó kezével a tapintat, kilobbantak volna belőle „Kazinczy sikolyai.” Mert a magnetofonszalagokról ami fölhangzott, ami hömpölyögve, bukdácsolva, csipkésedve és kőkötegekkel indásodva áradt: öreg parasztasszonyok sóhajos, elcsukló, nyögdecselve szájukból-kigöngyölgő, selypes, feketén bugyborékoló és vérbuborékokkal-fúvódó, vércsöppekkel loccsanó, vaskesztyűikkel csapdosó, aranyláncokkal csörgő, száraz vén tölgyfákként nyikorgó, angyalszárnyakkal megsuhogó, mély madárhangan, könnyű varázslat-hangan bugyborékoló, sokszor a tüdőbe visszanyelt, elharapott szóvégű imája volt, öreg parasztasszonyoké, akik csak a földet ismerték, a szoptatást és a halált, a szülést, a munkát és temetőket, s valaha a szeretmet, a szent kegyetlent. Öreg parasztasszonyoké, akik nem félték a vértől, a szülés, a sebzés és az ölés vérétől, s akik több halált láttak, mint a katonák, akik úgy mosdatták le, s öltöztették föl a meztelen halottakat, oly egyszerűen, gyakorlatlan, olyan szeretettel, mint hajdan a csecsemőket, mert tudták: halállal-rom-

landó húsunk is a miénk, halandóságunk sorsunk tiszta része. Ó, ezek a fekete idő-csomóvá aszalódott kicsi öregasszonyok! Most is látom: nagyanyám koporsója körül ahogy ültek, kis mohos réklikben, foszlott fekete bársonycipőkben, csupa-mirigy, csupa-lencse, csupa kék csomó arccal, mint gyászkendős, szőrös törpe hártyakérdőjelek, fekete csont-kérdőjelek, ahogy ültek a *halálban* egyszerűen és kíméletlenül, tisztán és a szép halálra várva és imádkoztak és énekeltek, fehér cérnácska-csipketorony hangon, horgolták végtelen imájukat és éneküket, míg a drága kis halott virágörvényben feküdt az óriás koporsóban, s csöpp arca, mint jádekö-szív, zöld szív-alakú csillag világított a gyászkendő csipke-keretében, s volt zöld légyzúgás, piros gyertyaláng-ropogás, fogatlan mirigycsengő-motyogás a zöld kápolnacsöndben. Öreg parasztasszonyok imáit hallottuk, akik nem félték a halált, mert mindig együtt éltek a halállal, mint a természet maga, de félték az elvarázsolást, bűbájolást, a mirigyeket, torokgyíkot, eleven rothadást, férget, kelést, a fekete bajt, a fulladást, boszorkány-átkot, sátán-bűvöletet, a bűnt, bujakórt, hektikát, lidércet, a titkos rossz erőket, szelet, varangyot, mennykövet, burjánczó csillagot, tékozló üstököst, az ördög-fejedelem föld alól kilobbanó piros sóhaját. Halált-váró ágyba tapadt, vakon tántorgó, téve-tengegen tipegő, görbe gyász-angyalként ücsörgő kis hártya-Máriák, csont-Erzsébetek, mirigy-Terézék, bütykös gyökérszobor-Katalinok titkos imáit hallgattuk ott merengve, öreg parasztasszonyok rejtelmes titkos imáit, amit mondtak századokon át *paptalanul*, reggel, este, csillag-jövésekor, csillag-apadáskor, haldoklók izzadság-fényes fejénél, haldoklók lucskos haját figyelve, halottak erjedő köcsepp-szíve mellett ülve, munkába-menet, munkaebédidőben, betegek mirigy-lobos, gennyel-lángoló torkára téve töredezett-körmű rózsakőgyökér-ujjukat, csecsemők gennycsipás szempilla-csillagára ejtve fekete föld-varratos ujjuk bögyét, mint apró lüktető sárga koponyát. Amit mondtak a papok tudta nélkül, nem papoktól, *nihil obstat* imakönyvekből tanulva, de anyjuktól, nagyanyjuktól, dédanyjuktól, jelzésnélküli ponyvákban hallván és tanulván, s amit mondtak talán szelídebb, vagy istenesebb férfiak is levestől és pipanyáltól kifakult bajszuk rostkévéibe motyogva. Imák, apokrif mámorok áradtak, lüktettek, csobogtak aranyban, vérben és könnyben a gépi hangszalagokról, imák, titkos kegyelmek, könyörgések és mámorok. Jézusos bűvölők és bájolók, imák, amik néha az elmondó-asszonyok szájából kiágazva egyre följebb ágaskodtak gótikus hangcsipkékkel, mint a kakaskukorékolás, vagy belealvadtak a ködös dűnnyögésbe, mint a haldoklók halál-sóhaja. Imák, mindig-ugyanazok és mégis mindig-mások, a népköltészet aranyhálóját hordozva húsukban, az ősköltészet aranyláncáival áttekert szárnyakkal, a népköltészet fényes, nem-foszlékony ütemeit, ritmusait, gyémánt-kapcsait viselve testük szerkezetében és szövetében, aranylángokkal benőve és befolyva, sámánszavak, sámándobok forró habzását és száraz kopogását, sámán-csengettyűk aranyszáraz cirpelését lüktetve megfeszített szívükből és Mária-palástjukról. Hihetjük talán, hogy a magyar kora-középkor, a kódex-kor a keresztesháborúk kora, az első klastromok kora, vagy még kezdetibb idők: ez

ima-sarjadások földje. S azóta burjánzik, ágazik, virágzik, indázik az ima, mint szívben a titkos szerelem, mint magányunkban a rejtett megváltás, mint mindig-megpróbált hitünkben a bűvő segítség, mint a létünk-köré kövesedő bánatban a hozzáfordulás lehetősége és bizalma ez a Krisztus-vérével telecsöppent és arany-lángokkal megpikkelyesedett ima-lánc, a földdel-bajlódók, a földnek-hagyottak titkos fohásza, népköltészetté átaranyló rejtett ígérete. És én, amit mondanék most, annyi csak: íme, hatalmas kincs birtokába jutottunk most, ezek a legtisztább népköltészetté vedlett imák nemcsak történeti múltunk, de költészet-múltunk a nép szívéből kitemetődött lángoló aranyleletei, erejük, igézetük, tisztaságuk, mint az aranyláncoké és a tiszta csontoké. Íme, a nép szívébe temetődött múlt-idő kristály-koporsója fölnyittatott, s e koporsóban a költészet eleven égő virága van, nem költészet-tetemek sárga hamva, emlék-hullák zöld pora. Én népköltészetünk legfénylőbb rétegéhez hasonlóknak mondom ezeket az imákat, amikben a nép élt, s amik századokon át népünkben éltek titokban. És szépségük és erejük nemcsak tartalmaikban van, de *nyelvükben* is, mert hallván őket, oly erővel ráz meg népem beszélt *nyelvének* gyönyörűsége, bátorsága, tisztasága és látomásossága, hogy költő-szívemben ámuldozva és szégyenkezve csak édesdeden mosolyogni és könnyezni tudok, mint Bartók Béla zene-örvényeiben, lángoló látomásaiban.

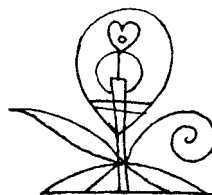
Új Írás, 1970. szeptember

Angyalok napkoronggal egy dunántúli útszéli kereszt tetején
(fotó: Móser Zoltán, forrás: wangfolyo.blogspot.com)

LA BEATISSIMA VERGINE DEL CARMINE

ERDÉLYI ZSUZSANNA

Népi hit és Istentapasztalat¹

Az idén januárban száz éve született Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015) a magyar néprajztudomány kimagasló alakja. Az ő nevéhez fűződik a Kárpát-medence magyarsága által a legutóbbi időkig megőrzött orális hagyomány, az archaikus népi imádság műfajának a feltárása, funkciójának meghatározása, európai összefüggéseinek, eredet-történeti kérdéseinek vizsgálata. Sok ezer ima és ének birtokában bebizonyította, hogy ez a műfaj nálunk a késő középkor vallásos költészetének két kiemelkedő ágazatához, a passió-epikához és a Máriasiralom-lírához kötődik, de őrzi a szent színjátszás nyomait is. Kutatásai igazolták, hogy az addig nem létezőnek vagy elveszettnek tekintett vallásos közlíránálunk is magas szinten virágzott, jöllehet, erről csak néhány szórványemlékünk tanúskodik. Noha történelmünk viszontagságai kulturális értékeinknek nagy részét elpusztították, a közösségi emlékezet általa feltárt és dokumentált szövegei közkinccsé tették a régi idők azon értékeit, amelyeket szerencsésebb országokban az írásbeliség mentett át a későbbi évszázadokra.

Előadásom során nem kutattott műfajaim valamiféle filológiai kérdésével foglalkozom, hanem a vallásos népi gondolkodás és lelkiség területére hívom hallgatóim. Mondanivalóm, amelyet lazán fogalmaz meg a referátum címe, nagyon is belesimul konferenciánk témakörébe. Belesimul Isten népének jövőjéről való töprengéseinkbe, a „*quo vadis, Domine?*” időtlen s kétségektől sem mentes, mégis bízódó gondolatsorába. A kérdés – *quo vadis?* – előre mutat, már az új évezredre irányul. Újabb század, újabb ezer esztendő közeli és távoli hitbéli valóságának lehetséges alakulásait, tudattartalmait, megjelenési formáit fürkészné, ha rendelkezne váteszi képességekkel. Ilyesmikkel nem nagyon rendelkezhet egy ennyire kiszámíthatatlan, ködös horizontú korban, mint a 20. század vége. Egyet birtokolhat, egy különleges tájékozódási képességet, a hit nyújtotta „látás” adottságát. Ehhez a

¹ Első megjelenés: *Quo vadis Domine?* A Magyar Pax Romana Fórum 39. kongresszusa Pannonhalma, 1997. Szerk.: Bulkainé Adámosi Margit, Neubauer Irén, Szöllősy Ágnes, Budapest, Magyar Pax Romana Fórum, 1998, 275–295.

Szent István alakja a koronázási paláston
1031-ből (forrás: wikipedia.org)

fényt a krisztusi világosság lélekmélyi sugárzása kelti. Kelti oly erővel, amely a még oly ködös horizonton is áthatol, s netán újabb ezer év távlatát vetíti elénk. Ezer évvel ezelőtt a vizslató tekintetekbe ütköző szemhatár még komorabb volt. Gézának és Istvánnak elég oka lehetett a búsongásra. Népe keletről kiszakadt, nyugatba még nem szervesült. Múltja gyászos, jövője bizonytalan. Atya és fia ráéreztek a fennmaradás zálogára, a kereszténységre, annak előrelendítő és megtartó erejére. Útjelzőként Isten ígését választották, s elkezdtek élni, éltetni azt az eszmerendszert, amely századok sodrásában, megpróbáltatásos időszakaiban is a felszínen tudta tartani a beléje kapaszkodókat. (S eszünkbe jut Mt 8,23–27 verse a háborgó tenger-

ről, a halálra rémült tanítványokról s a közben nyugodtan alvó Jézusról. „*Mit féltetek, óh, kicsinyhitűek?*” – csodálkozott rájuk felébresztett Mesterük. Ezt a bibliai jelenetet ezer esztendő során gyakran földidézhatték eleink is, és mi is, hiszen sorsunk hajójáról sokszor elmondhattuk: „... *elborítják vala a hullámok.*” Ám azt is hozzátehetjük, hogy „... *fölkelvén, megdorgálá a szeleket és a tengert, és lőn nagy csöndesség.*”)

István tehát önmaga és népe számára egyetlen jövőbéli létalapnak a krisztusi biztonságot tekintette a Kárpát-medencében eltöltött száz esztendő tapasztalata, sokszor keserves tapasztalata tanulságaként.

E ténynek nemcsak múltbéli vonzata van. Nemcsak a 10. század nyugtalan történelme, szertelen életvitele sajtolta ki Gézából és Istvánból a fölismerést: az

addig járt út rossz irányba vezet. Vonatkoztathatjuk ezt a 20. századra is. Sokszor tűnik úgy, hogy e két évszázad rajzolata sok vonásában egyezik. Szinte mindegy, ez egyezés mögött a történelemnek az eseményei milyen néven jelennek meg könyveinkben. A pusztulás nyomorúságát keltik képzetünkben függetlenül attól, hogy Merseburg és Augsburg nevét halljuk, vagy az Isonzo és a Don-kanyar szörnyűségeit látjuk.

Sírkereszt és tisztelgő katona a Don-kanyarnál
1943-ban (forrás: cultura.hu)

Szinte mindegy, hogy a hét gyászmagyar csonka-bonka alakja botorkál-e elénk alig kivehető messzeségből, vagy a II. hadosztály sok ezer kifagyott katonája támológ-e haza ötvenöt év elérhető közelségéből. Sorjáztathatnám a képeket mind napjainkig, a megcsonkított ország torz rajzáig, a Fertő mocsarain átvergődő ötvenhatosokig, vagy a tizenéveseink soraiból kidőlő önpusztítókig... A nép történeti tudatában akkor is, most is, a vér, a gyász, a könny jegye jelenik meg. De megjelenik az ésszerűség kikényszerítette váltás szükségessége, a járható út keresése-fölismerése. István megkeresztelésével egyértelművé vált, hogy melyik ez az út. Most ismét azon tépelődünk, hogy miképpen biztosíthatnánk a magyarságnak újabb ezer évet itt a Kárpát-medencében, ebben a fölfordult, értékvesztő világban. Hogy láthatnánk előre ezer, vagy akár száz, de még tíz esztendő alakulását is? Látjuk – ha hátranézünk – történelmi előkép példánkat az első ezredév-váltás rettegéses korszakából. István döntése Krisztus fényét gyújtotta föl. Eléggé világít még ahhoz, hogy ne veszte-gessük útkereső toporgással az időnket, s ne bátortalanodjunk el. Ránk szállhat még a Szentlélek pünkösdi kegyelme „... tűzes nyelveknek szó-lása, úgy mint szeleknek zúgása...”, hogy erősítse a mi szívünket is, mint egykoron az apostolokét.

Ilyen egyszerű a döntés. Nehe-zebb a megvalósítás. Mi most azért vagyunk itt, hogy ennek módozatait mérlegeljünk és hogy szembesüljünk a már-már létünket fenyegető haszon-elvűség mértékével, vagyis, hogy ki-

védhessük az életet támadó erőket Istennek életet védő törvényeivel, pontosabban azok érvényesítésével. Itt és most. Hát – nem lesz könnyű. Itt és most.

Kérdésünk: *quo vadis?*... előre mutat, az új évezredre irányul. A válaszadás, a magatartás, a cselekvés mikéntje nem nélkülözheti azonban a múlt, a hagyományokban is jelentkező megélt valóság ismeretét. A múlt tényei, adott esetben fényei a jövőre is kihatnak. Befolyásolhatják stratégiánkat, a magyarság megmaradása, netán fölemelkedése érdekében kívánatos tennivalókat. A történeti múlt része a vallás, s azon belül a népi vallásosság lefedte hitélet. Sokféleképpen emlegetik: népi jámborság/kegyesség, népi/laikus katolicizmus, profán kereszténység. A népi vallásosság, bár a hivatalos vallástól-vallásosságtól nem független, mégis önarcú szellemi világ. Ebben nem annyira a gondolati elemek, a teo-

Somogyi György: *Napba öltözött asszony*, tempera, vászon, 50×70 cm (forrás: minden-ami-magyar.hu)

lógiai, elméleti kérdések hangsúlyosak, hanem az érzelmi összetevők nyomulnak előre. Kiváltói azon vallási személyek, akik, mivel természetfölötti erővel rendelkeznek, az élet gondjaiban, a lét feltételeinek biztosításában közreműködhetnek, s még a mindenható Atyaistenhez is közvetíthetnek. Erre a szerepre elsősorban Szűz Mária hivatott, akinek istenanyai méltóságából eredendően négy kiváltsága van, köztük az *advocata*, azaz a szószóló, közbenjáró. Segíthetik még a létküzdelmet egyes szentek, nemcsak az egyház jeles szentjei, vagy úgynevezett segítő szentjei, „paraszt” szentjei (Donát, Dömötör, Izidor, Orbán, Simon-Juda, Vendel), hanem egy-egy nép hagyományának kitüntetett alakjai, s főleg a Mediterráneumban heves érzelmeket kiváltó kultikus hősei. Ezek az érzelmek negatív irányba is hathatnak. Nem könnyű, különösen a déli népek életében, aktív szerepet játszó szentnek lenni. Haragot, indulatot is gerjeszthetnek, ha valamilyen oknál fogva nem tudnak az elvárásoknak megfelelni, a hő kérést teljesíteni, például esőt hozni. Ilyenkor a kegyvesztettség, netán büntetés sem marad el.

Sajátságos történeti fejlődésénél fogva a népi vallásosság összetettebb, elentmondásosabb, kevésbé áttekinthető, alig követhető messzeségben eredvén, nyersebben szinkretikus, mint művelt társa. Sűrítőménye ugyanis a hagyományos hitelemeknek, történelmi, szociális, érzelmi összetevőknek, előző hite rendszerekből lepárolt folklorisztikus mozzanatoknak. Mindezek a már eleve szinkretikus kereszténység akkulturaló hatására ötvöződtek különös egységgé, nehezen mozgatható szellemi tömbbé. Ezt ugyan magával görgeti – miként magát a népet is – a történelem, időszaki jegyeit is rajta hagyja, de a tudós elemzők nem nagyon tudnak mit kezdeni vele. Rendszerbe alig foglalhatják, összefüggéseiben esetlegesen vizsgálhatják. A paraszti kultúra e „lomhasága” feltehetően a természet, a vegetáció rendjével, a nappálya meghatározott menetével, életszabályozó egyenletes ritmusával lehet összefüggésben, s velejárója a földközeli létformának. Az adott kötöttségek továbbiakat keltenek: ragaszkodást kialakult szokásaikhoz, megszerzett értékeikhez, elődeik mintegy megszentelt örökségéhez. E konzervativizmusnak sokat köszönhetünk. Köszönhetjük például a népi vallásosság múltra vonatkozó információit, szinkretizáló mivoltjából eredő forrásértékét. Hírt kapunk a nép spirituális állományának sokrétűségéből, a mágikus és a misztikus elemek nehezen szétfejtethető szövevényéről. Tudósítást lélekmélyi hiedelmekről, mitikus kódokról, érzelmi függőségekről, sőt még az úgynevezett kettős optikáról is, a nép e sajátosságos látásmódjáról, amely valós életével összefonódott hitélete eredményes működtetését szolgálja. A földre lehozza, a saját környezetébe helyezi az égi világot, és a transzcendenciába vetíti ki a földi világot. A belső szintek e gyakori váltásában emberközelségbe kerül, popularizálódik az égi szféra és szakralizálódik a földi valóság. Ez utóbbi végül is Jézus kettős természetéből eleve adódik. Az istenszülő, de emberi lény Mária fia a betlehemi istállóban emberként jött a világra, de magában hordozván az isteni princípiumot is, szakralizálhatta környezetét. Érthető, hogy a népi vallásos élmény középpontjában az ember-Krisztus áll, és anyja, Mária. A boldog

anya, ölében a rongyos istállóban született Kisdédjézus, és a fájdalmas anya, ölében a keresztről levett halott Krisztus. Mária életmozzanatai s Jézus emberi valójának megközelíthető, elérhető bizonyosságai a népben örökké visszhangzó tények: saját sorsának égi másai, ezzel csilлагfényű megszentelt, adott esetben elviselhető történései.

A népi vallásosságban minden belső telítettség, könnyes lelkeség, eget súroló spiritualitás mellett – vagy hátterében – fölsejlik a pragmatikum és a praktikum. Fölsejlik a szent eszköztár nyers képzete, egyszersmind múltbéli eredőhelye. Mindez a népi imádságműfaj történeti és összehasonlító kutatása

Somogyi Győző: Szűz Mária a kisdéd Jézussal a szövőszéknél, illusztráció a *Parasztbibliához*, 1985 (forrás: kendeakata.hu)

során derült ki, elsősorban a Vatikáni Könyvtár nyújtotta gazdag nemzetközi anyag jóvoltából. Már a gyűjtési szakaszban is föltűnt a *hasznos, a hathatós, az erős, a jó, az üdvös/üdvösséges* jelzős szerkezet az imádságok megnevezésénél, függetlenül nemzetiségi hovatartozásuktól. Az alkalmazott jelző nyilvánvalóan a szerzett népi tapasztalat eredménye – véltem én. Aztán fölbukkant a középkori írott szövegekben is a 12–15. századból. A Krisztus szenvedését, halálát fölidéző imádságok indító/záró soraiban megjelenik az elmondásért járó, várható haszon fogalma. Ez lehet számszerűsített is: három, tizenhat, netán számlálhatatlan, mint a tenger kövecse: „dry Nütze, sehscehen Nütze... vnzallich ist als das grien an dem mere”² sőt lehet „erdeme welhetetlen es buczwya merhetetlen”³ s megjelenik a jó fogalma is: „guot gebette, gonde gebett”⁴ „sok iozag”⁵ s hátterében a latin *oratio bona*,⁶ amiképpen a haszon s hatásos/hathatós tudata sem az égből pottyant le: *oratio valde utilis*, – „oracio valde vtilis”,⁷ s „haec oratio múltum est efficax.”⁸ így aztán imádságainknak is megvan „*hasznalhatossaga es erdemes*

² Wackernagel, Wilhelm: *Altdeutsche Predigten und Gebete aus Handschriften*. Basel, 1876, 604–605.

³ Nyelvelmléktár II. Régi magyar kódexek és nyomtatványok. (Thewrewk-kódex, 1531.) Budapest, 1874, 319.

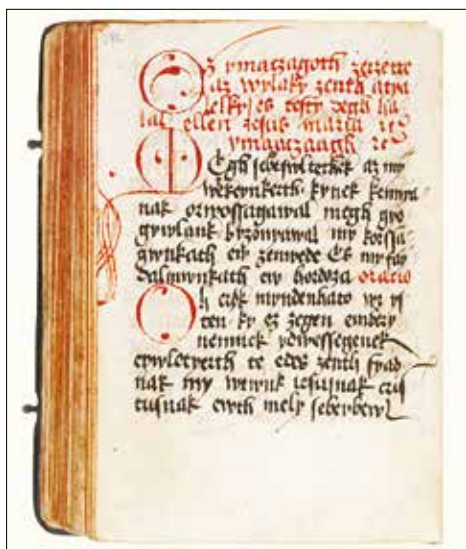
⁴ Wackernagel, W.: i. m. 243–244.

⁵ Nyelvelmléktár VII. (Vitkovics-kódex, 1525.) Budapest, 1878, 312.

⁶ Wackernagel, W: i. m. 216.

⁷ Nyelvelmléktár II. (Peer-kódex, 1526.), 84.

⁸ Adattár. Codexeink forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények, 1896/VI: 379.

A Thewrewk-kódex 216. oldala
(forrás: nyelvmemlekek.oszk.hu)

woltha”⁹ ahogy az Érsekújvári-kódex tudunkra adja 1530–31-ből, vagy még halmozva is az 1531-es Thewrewk-kódex: „idwesseghe, zerelemthes, gyenyerwseghe, aheytatos esyghen haznalatos zeep ymaczaagh.”¹⁰ Láthatjuk, hogy a népi imádságokra oly jellemző záradék mentáltörténeti előzménye az írott emlékekben is megtalálható, hasonlóan megtalálható a Passió-dráma igényelte megfelelő lelkiség kívánalma pl. az olaszoknál: *cum devocione*, *cum divocione*, *cum gran/bona divocione*,¹¹ a németeknél: *mit andaht*, *mit gantzer andacht*, *von rechtem hertzen*¹² fordul elő leggyakrabban. Nálunk mondható *aheytatossaggal*,¹³ *terden alwan*

aheytatoson,¹⁴ *naponkeeth alazatos ees aythathos ziwel*,¹⁵ *tevredelemes zyuel*,¹⁶ *aytatossagwal* es *zeretettel*... *Es zyweben hordozya*¹⁷ az *fezyleth* élet *terden alua ayetatos-sagwal*.¹⁸ A latin *cum devotione*,¹⁹ *devote*²⁰ meghatározás kiteljesedhet *triginta diebus devote*²¹ vagy *devote quotidie*²² és *flexis genibus devote*²³ ajánlással is, amint ezt az előző magyar példáknál is láttuk.

Feltehetően a hivatalos vallásosságtól sem volt mentes az istenes haszonelvűség gondolata, amiképpen ezt a pápai kiváltság: búcsúbűnbocsánat engedélyezésének egyre terjedő gyakorlata jelzi. Már a nemzeti nyelvű szent irodalomban korainak mondható 1281-es Bolognai-kódexben találkozhatunk az

⁹ Nyelvmemléktár IX-X. Budapest, 1888, 19.

¹⁰ Nyelvmemléktár II. 340.

¹¹ Ferraro, Giuseppe: Regola dei servi della Vergine gloriosa ordinata e fatta in Bologna nell' anno 1281. Livorno, 1875, 35–37.

¹² Wackernagel, W.: i. m. 288, 243, 604.

¹³ Nyelvmemléktár II. 326.

¹⁴ Nyelvmemléktár II. 324.

¹⁵ Nyelvmemléktár II. 244.

¹⁶ Nyelvmemléktár XI. 1882, 336.

¹⁷ Nyelvmemléktár IX-X. 19.

¹⁸ Nyelvmemléktár XI. 315.

¹⁹ Katona Lajos: Újabb adalékok codexeink forrásához. ItK/XVI: 337.

²⁰ Katona Lajos: i. m. 340. és lásd 7. jegyzet, Adattár 499.

²¹ Katona Lajos: i. m. 338.

²² Katona Lajos: i. m. 341.

²³ Katona Lajos: i. m. 336.

Innocenzo, Zoane, Gregorio, Clemente, sőt messer san Grigorio (Ince, János, Gergely, Kelemen, Szent Gergely) nevű pápákkal,²⁴ akik több évi, napi bűcsút, bűnbocsánatot engedélyeznek-adnak. Az ő „perdonanza”-ik viszonylag szűkössnek tűnnek a mi 16. század eleji kódexeink nagyvonalúságához képest. Talán ez már a reneszánsz hatása lenne? Mindenesetre az ő három, hét, kilenc évi, két-száznyolcvan napi bűcsúikhoz képest nálunk: „Ez ymaczagoth zerzette Ianos papa: myndennek ky aheytatossaggal mongya ezer extendei bwczvt engedeth”²⁵ – olvasuk a Thewrewk-kódexben 1531-ből, vagy az 1516-os Gömör-kódexben ezt: „Innocencius papa ez Imadsagert engedet keth ezer extendei buchut.”²⁶ S a Peer-kódex /1526/ egyik imájában: „Erínye bolcha wagyon: ez ide ala walo ymadsagnak: hwzon neegh ezer estendeye walaky megh olwassa.”²⁷ S nem volt idegen e korban a Jézust szeretőknek ígért „igon nag zenth ayandekoc”²⁸ ténye sem. Ezeket a nép nem szigorúan hegyi beszéd vonzataként értelmezte, ahogyan kódexünk jelzi. Az egyház sem, amint erről mind a latin, mind pedig az Európa-szerte elterjedt nemzeti nyelvű imádságok feliratai, ajánlásai és záradékai vallanak. A Krisztus megváltó-engesztelő áldozatára emlékezőket, Mária anyai fájdalmát átélőket éppen úgy megillette a kegyes haszon, mint a „bodogok az lelki zegenek...”²⁹ soraiba tartozókat az égi jutalom.

Mindezek tudatában és a meglehetősen bonyolult kor valóságának ismeretében kell értelmeznünk a bűcsú, a bűnbocsánat kérdésének nem könnyen követhető alakulását s túlfejlődésével járó visszasságait. A bűcsú a bűnért járó ideiglenes büntetés elengedése. Összefügg az egyház bűnbocsátó és büntetést elengedő hatalmával, amelyet a pápa gyakorolhat. Idővel bizonyos jótettek elvégzéséhez, mintegy elnyerése feltételéhez kötődött mennyiségi és időbeli vonzataival együtt. Ilyen jótettek, érdemszerző cselekedetek lehettek szentföldi utak, kultuszhelyek, ereklyék fölkeresése, alamizsnálkodás, egyes szövegek, énekek, imádságok elmondása és még sok min-

Remete Szent Pálról szóló részlet a Peer-kódexben
(forrás: nyelvemlekek.oszk.hu)

²⁴ Ferraro, G.: i. m. 35–37.

²⁵ Nyelvemléktár II. 326.

²⁶ Nyelvemléktár XI. 337.

²⁷ Nyelvemléktár II. 76.

²⁸ Nyelvemléktár XI. 274.

²⁹ uo. illetve Mt 5,3–10,12.

den, ami a vallás személyi és tárgyi állományával lehet kapcsolatos. A benne lévő kegyelmi lehetőségekkel a középkor vége felé visszaéltek, jó alapot szolgáltatva az egyházellenességnek, a lassan kibontakozó lutheri magatartásnak, összességében a protestantizmusnak.

Mindenesetre az európai és hazai szövegemlékek jól mutatják ennek a sokat vitatott-értelmezett pápai kiváltságnak és járulékos áhítatformáinak gyakorlását s az ezt éltető kor szellemiségét. Annyit azonban hozzá kell tennünk, hogy az imádságok ajánlásaiban, felirataiban (Überschrift, Rubriken), vagy záradékaiiban (chiusura) szereplő pápák személye s uralkodási ideje nem mindig kor- és szövegfüggő. Más szóval egy-egy szöveg keletkezési ideje és a hozzá kapcsolódó búcsú kegyelme nem föltétlen a szóban forgó pápához köthető. A kegyes szemlélet szabadon lebegteti őket az időben, főleg, ha egy-egy névnek – miképpen gyakori – sok viselője van, s nagy a tekintélye, mint például Gergely (Nagy

Nagy Szent Gergely a Szentlélektől neki sugott gregoriánt diktálja, Hartker-antifonárium, 13. oldal, St. Galleni Kolostor, 990–1000-körül (forrás: wikipedia.org)

Szent Gergely 590–604) vagy Ince (III. Ince 1198–1216). így lóg a történeti időben I. Anasztázius pápa is (398–401), aki az uralkodása előtti évben elhunyt Szent Ambrus passióimádságának elmondásáért 500 napi búcsút engedélyezett.³⁰ III. Gergely (731–741) már annyi napi búcsút helyezett kilátásba, amennyi Jézusnak elszenvedett sebeit voltak „... *quot erant vulnera in corpore Jesu tempore passionis ejus...*”.³¹ Nagy Szent Gergely (590–604) is gyakran szerepel záradékokban „*maximae indulgentiae...*”³² amelyeket több pápa is megerősített, illetve engedélyezett. Hogy ezek kik voltak, s mennyire mutatkoztak nagylelkűeknek, azt kódexeinkből megtudjuk: „*Wala ky ez heeth ymaczagot meg olwassa ter-*

den alwan az fezwleth elewth, Annak zenth Gerghel papa Calixtus, Es Syxtus papa engettenec hwzon nyolcz ezer ezendeytlen !/ Es harmycz hat napyglan walo bwczwith byne boczanatyara.”³³ Ez olyan fontos volt, hogy nemcsak a Thewrewk-kódex (1531) tudatja, hanem a Lobkowitz-, (1514), a Pozsonyi-, (1520), és a Peer-ko-

³⁰ Katona Lajos: i. m. 334.

³¹ Adattár 499. (lásd 7. jegyzet)

³² Adattár. 378. (lásd 7. jegyzet) és Katona Lajos: i. m. 337.

³³ Nyelvemléktár II. 323.

dex (1526) is.³⁴ Hogy ezekben az elnyerhető bűcsű mennyisége változik, például huszonnégyezer, vagy harminckétezer esztendő, az a leíró/másoló fráter/diák számlájára írható, netán a másolt szöveg jelzésére. Mégsem a fent említett pápáktól tudjuk meg, hogy mennyi bűcsút nyert Jézus elszenvedett sebei száma szerint. A magyar szöveg csak utal a tényre: „ez ymaczagoth Benedek papa zerzette kynek mondasara annie bwczwt engedet myn(d)th wrwnk iesusnak zent sebey yo hyttel.”³⁵ Hogy hányadik Benedek és mennyi a se-

XII. Benedek kínai követekkel, 1410-körül készült miniatúrán, Francia Nemzeti Könyvtár, Párizs (forrás: wikimedia.org)

bek száma, arról a svájci Sarnenből való 1380-as kódex gyönyörű passió-imádságának záradékából értesülünk. A napok számát az 1334–1342 között uralkodó XII. Benedek pontosította és 5242-ben állapította meg: „*Benedictus der zwelfte Babst machte dis gebett, vnd gab allen den, die es mit gantzer andacht, vnd mit riuwe vnd bichte sprechent da ünser herren fronlicham gegenwürtig ist in der messe, als vil tag Aplas, als ünser herre Yhesus Cristus wunden durch ünser willen hat gelitten. Der warent fünf Tuseng zwei hundert vnd zwo vnd vierzig wunden.*”³⁶ Az ima elmondásáért tehát 5242 napi bűcsű jár. A mi 1516-os Gömör-, vagy az 1532-es Kriza-kódexünkben e szám 5465,³⁷ immár Szent Brigitta (1303–1373) imádságai alapján, akinek maga Krisztus mondta meg. A népi imádságokban ez a szám 5475-re változik.³⁸ Ezekben nemcsak a sebek számát idézik, hanem nyers realizmussal szinte tételelesen sorolják föl, mi mindent követtek el Jézussal. Érdekessége miatt idézzük: 102 csapást szenvedett a zsidóktól. Harmincszor verték pofon. Annás házában hétszer esett a földre. Fején, karjain és mellén harminc ütést kapott. Vállain is harmincat. Hajánál fogva harmincszor húzták. Szakállánál fogva harmincháromszor vonták. Ezerhatszázhetvenhatszor ostorozták meg. A töviskorona ezer sebet ejtett a fején. A kereszten három hegyes tövis járta át fejét. Orcáját harminchétszer köpték le. Testén ötezer-négyszázhetvenöt seb volt. Ötszáznyolcvan vitéz fogta el. Harminchárom hóhér kínozza. Hárman vezették megkötözve. Vércsöppjei száma harmincezer-négyszázharminc volt, s azon kívül „halálosképpen taszítottál, hogy a kereszttel földre estél...”

³⁴ Adattár 378. (lásd 7. jegyzet)

³⁵ Nyelvelmléktár II. 325.

³⁶ Wackernagel, W.: i. m. 243.

³⁷ Nyelvelmléktár XI. 327.; Nyelvelmléktár I. 359. (Kriza-kódex, 1532.)

³⁸ Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtől lépék*. Archaikus népi imádságok. Kaposvár, Somogyi Almanach, 1974/19–21: 205.; Budapest, Magvető, 1976, 1978: 466.

Somogyi Győző: A szenvedő Krisztus, illusztráció a *Parasztbibliához*, 1985 (forrás: kendeakata.hu)

Képtábla az *Aranykorona* 1828-as kiadásában (forrás: antikvarium.hu)

Figyelemreméltó ezen különös imádságnak a záradéka: „Valaki mindennap hét Miatyánkot, annyi Üdvözlét és Hiszekegyistent elmond, mindaddig, míg Jézus vércseppjeinek száma kitelik, szenvedésének, halálának tisztességére, a következő búcsúkat nyeri meg. Először: bűnei- nek teljes bocsánatát, másodszor: ha még minekelőtt az idő vagy az esztendő végződne, számba veszem, mintha az egész időt kitöltötte volna, harmadszor: a szent mártírokhoz fogom hasonlítani, mintha érettem és az én igaz hitemért vérét ontotta volna, negyedszer: halála óráján a lelkét az őrző angyal által – mondá Jézus – mennyekbe vitetem.... Ez a jelenés Jeruzsálemben találtatott a szent koporsóba, aki magával hordozza, ellenségei és a gonosz lélek nem árthat neki. Hirtelen haláltól megszabadul, ki magánál hordozza, annak harmadnappal halála előtt megjelenik a Boldogságos Szűz Mária.” E szöveget, amelyet egy bukovinai asszonytól gyűjtöttem, megtaláltam még a Felvidéken (Nagycsétényben), de a máriapócsi búcsún is egy Napkorból való görögkatolikus asszonytól, aki különös kántáló hangon adta elő. Bálint Sándor középkori misztikusok látomásaira és ferences ihletésre vezeti vissza ez adatokat. Népi terjedését ponyvairodalmi hatással magyarázza.³⁹ A birtokomban lévő, Pongrácz Eszter szerkesztette *Aranykorona* ének- és imádságoskönyv 1719 és 1902 között számtalan kiadást ért meg. Nagyon népszerű volt. Ez az imádság az én múlt század eleji köteteimben a 238–239. oldalakon található. A későbbiek-

³⁹ Bálint Sándor: *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Budapest, 1973, 232–233, 238. Bálint Sándor hivatkozik még a *Liliomkertetske* 1779-es és a *Makula nélkül való tükör* című sok kiadást megért népszerű műre is.

ből kihagyták. Meglehet, hogy a hitbéli racionalizmus rostáján hullt ki, mint sok minden ez időben. Persze, az úgynevezett búcsús imádságok számbeli túlzásai sem általánosíthatóak. Vannak adataink az ellenkezőjére is. Egy 14. századi francia imádság csak húsz napi búcsút/bűnbocsánatot ígér, még ha napon-ta is mondják el: „... *qe ceste oreisun chescuns jour dirra / Vint jours de pardoun en avera...*”.⁴⁰ Nem következtethetünk a középkor sok ezer évet/napot biztosító búcsúira a népi gyakorlatban fennmaradt hazai imádságok záradékaiból sem. Ezekben a hívőknek meg kellett elégedniük a szerény száz napi búcsúval, de előfordul, hogy mindössze héttel: „...*Krisztus Urunk azt mondja: / Aki ezt az imádságot este reggel elmondja / Száz napi búcsút nyer...*”,⁴¹ illetve: „...*Aki ezt az imádságot elmondja / Hét napi búcsút nyer...*”⁴²

Akár szűken adagolnak imádságaink a középkori kegyelmi bőségből, akár nagylelkűbben mérik a várható szent hasznót, jelzik rokoníthatóságukat a korabeli európai szellemi áramlatokkal és azok irodalmi lecsapódásaival. Jelzik jelenlétünket a ferences szellemiség kiváltotta s határokon átívelő áhitatformákban s azokhoz fűződő köznyelvi „*volgare*” költői gyakorlatban, a kor úgynevezett lángoló vallásosságában. Ezen szövegeknek irodalom- és művelődéstörténeti szempontból nézve alig mérhető a jelentőségük, a magyar kultúrának tett szolgálatuk. Ez – a valóban csak – a közelmúltban föltárt, eddig jobbára rejtekező új költői ágazat a népi költés legrégebbi műfajai körébe sorolható. Hírt ad az összehasonlító kutatás adatai alapján – melyekből főntebb valamennyit bemutattunk – a késő középkor nemzeti nyelvű, eddig szinte emlék nélküli időszakáról. Ezzel bizonyítja az élőszavas népi kultúra, azaz a szóbeliség forrás és informatív szerepét. Képes az úgynevezett betűkultúra történelmi sors okozta veszteségeinek rekonstruálására, szűkös frott emlékeink kiegészítésére. Az irodalomtörténet eddig joggal beszélt csak szórványemlékekről, a nemzeti nyelvű irodalom egynéhány véletlenül megmaradt alkotásáról. Ezek gyér sorában az *Ómagyar Mária-siralom*, amely maga is csak töredéke a hosszú *Planctus ante nescia-sequentia*-nak, bizonyítja az Árpád-kor magas szellemi szintjét, és tanúsítja egy Európa-szerte virágzó műfaj, a Mária-siralom hazai művelését. E bizonyágtételben mellé szegődik a Mária-költészet másik jeles, bár szintén csak töredékes emléke, a *Königsbergi-töredék*, amely az Anjou-korból nem a fájdalmas, hanem az istenszülő boldog anyát mutatja be. Népi imádságaink ezen emlék nélküli kornak a képét változtatják meg, s irodalomtörténeti értékelését módosítják. Sok tízezernyi szöveg birtokában ez alkalommal is rögzíthetjük kutatásunk summázatát: Magyarországon a szóbeliség mentette át a késő középkor nemzeti nyelvű szakrális irodalom műfajainak emlékeit, amelyeket szerencsésebb országokban az írásbeliség, azaz a bőségben megmaradt kódexek őriznek. Ez a megállapítás valójában nemcsak ránk vonatkozik, hanem a velünk azonos törté-

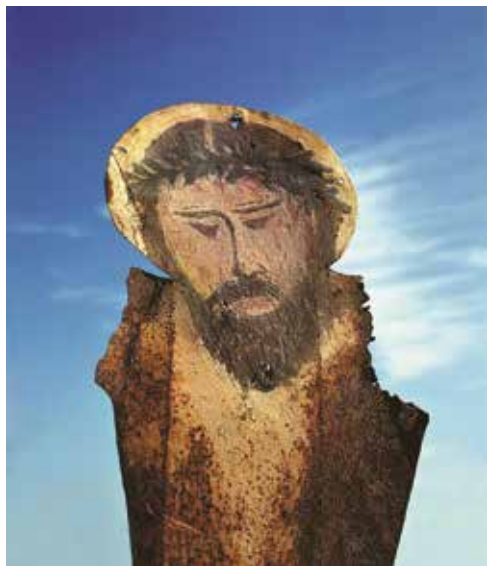
⁴⁰ Meyer, P.: *Manuscripts français de Cambridge*. (G. G. I. I.) in Románia 1886. Paris 308.

⁴¹ Erdélyi Zs.: i. m. 1974, 86, 120.; 1976, 1978, 215, 253, 347.

⁴² Erdélyi Zs.: i. m. 1976, 190.

nelmi sorsot átélt kárpát-medencei népekre is. (A népi imádság műfajjal kapcsolatban lásd a 38. jegyzetet.)

Amíg a népi imádságok Európa-szerte fönntartották a középkori gondolkodás stiláris formákba kövült emlékét,⁴³ addig a tridenti zsinat szelleme már túlépett rajta. A vallási konzervativizmusra jó példa éppen ezen népi imádságaink záradékai hordozta információ, amely élő anyagból, így a 20. század utolsó harmadából előkerülve, jelzett sok száz éves vallási fölfogást s kötődő áhitatmozzanatok, mindezt – nyugodtan mondhatjuk – megrendítő életszerűséggel.

Pléhkrisztus, Zalacsány, 1974,
a *Dicsértessék* című album borítóképe, 1978
(fotó: Olasz Ferenc, forrás: mmakademia.hu)

A késő középkori „*magis ad lacrimas attendentes quam ad verba*”⁴⁴ – „inkább a könnyekre, semmint a szavakra/értelemre törekedjünk” – magatartás bújik elő annyi száz év rejtekezése után. A nemzedéki átörökítés a passió-imádságok, Mária-siralmak szövegi álmányát éppen úgy átmentette, mint a tudati s érzelmi tartalmait s mimikus jegyeit. Öregeink sajátos imádság-pózai, sírós-könnyes előadásmódja, arckifejezései a távoli elődök képét vetíti elénk, akik megtanulták szerte Európában, hogy aki úgy tudta földidézni Krisztus Urunk szenvedését, hogy „a könny elöntötte szemét, az ebből eredő haszna olyan nagy és

– miként a tenger kövecse – megszámlálhatatlan”, azaz „...*das im der trân, in sin ovge kumt, der nutz der im da von kumt, der ist also gros, das er allen sinnen vnzallich ist als das grien an dem mêre.*”⁴⁵

⁴³ Toschi, Paolo: *La poesia popolare religiosa in Italia*. Firenze, 1935, 82, 87, 91–99, 95–99, 116–123, 130–131.

⁴⁴ Wechssler, Eduard: *Die romanischen Marienklagen*. Halle a. S. 1893, 33. A gubbiói Szentkereszt Társulat alapszabályából tudjuk, miképpen kell úgy előadni a laudákat, ez esetben a fájdalmas énekeket, Mária-siralmakat, hogy azok a legmélyebb együttérzést váltsák ki a jelenlévőkből. Mindezt nagycsütörtökről nagypéntekre virradó éjszaka egy templomban, vezeklő ruhában összegyűlve: „... *auditori passionem Christi, induti vestibis disciplinae* (in den härenen Kutten). In qua ecclesia lacrimosas laudes et cantus dolorosos et amara lamenta Virginis matris vidue proprio orbate filio cum reverentia populo representent magis ad lacrimas attendentes quam ad verba. Peractis vero laudibus revertant ad locum suum.”

⁴⁵ Wackernagel, W.: i. m. 604.

S most, hagyva az aprólékos filológiát – mely végül is nem öncélú, mivel a népi hitélet forrásvidékére vet pillantást –, nézzük, hogyan jutottam el eddig, ilyen gondolatok megfogalmazásáig, és a népi vallásosság háttérben rejlő mentális-pszichés elemek szemrevételezéséig. Más szóval, hogyan léptem be a nép gondolati és érzelmi körébe, egy kevésbé ismert zárt világ úgynevezett diszkrét szférájába. Visszatekintve hosszú gyűjtői tevékenységemre, nem várt fordulatok eredményeként szinte egyik percről a másikra történt, hogy ráléptem erre a kiaknázatlan és sok tanulsággal szolgáló területre, amely eladdig a gyűjtők érdeklődését nem keltette föl. Eladdig az enyémet se nagyon.

A szakrális néphagyomány archaikus költői rétegeinek a felszínre hozása-vizsgálata köztudottan filológiai munka. Bőven adott tennivalót, mert e hagyomány interdiszciplináris jellege miatt több tudományág volt érintett: az irodalom- és művelődéstörténeten, nyelvészen át a folklórig, a művészet- és zenetörténetig. Léván azonban szó vallási tudathoz kapcsolódó szellemi örökségről, érdekelt volt még a vallástudomány több ágazata, talán leginkább a lélektan s a mentáltörténet. Kutatott műfajaim: népi imádságok, Mária-líra/epika föltárása, majd eredet és történeti kérdéseinek tisztázása során, úgy tetszett, nem elég immár az eddigi gyűjtői gyakorlat, azaz a szövegekre és a kapcsolatos funkciókra való összpontosítás. Meg kellene jobban nézni azt a háttérrel, azokat a tudati-lelki mozgatókat, amelyek a középkor felfokozott vallásosságának lassan folklorizálódó emlékeit nemzedékről nemzedékre juttathatták el korunkig. S nemcsak szövegi állományának részeit, roncsait, hanem a kötődő gondolati és érzelmi együttműködőket is megőrizték.

Erdélyi Zsuzsanna gyűjtés közben, Szeged-Alsóváros, 1979 (forrás: mta.hu)

Egy másik gyűjtőútján az 1970-es években (forrás: hagyományokhaza.hu)

Hogy minderről számot adhassak, körül kellett néznem a lélek belső tartományaiban, amelyekbe kevés embernek engedtek bepillantást, ha egyáltalán engedtek. A félelem és a kényszerű alakoskodás azon éveiben a konyhában ültették le az idegent. Ilyen idegen volt első percben a gyűjtő is, a magnóval felszerelt városi. Aztán ahogy telt az idő, oldódott a bizalmatlanság, s hogy, hogy nem, kinyílt a tiszta szoba ajtaja, s előmerészkedtek a szent sarok glóriás kincsei, a népi hitélet féltve őrzött kegytárgyai. Kevés embernek nyílt ki ez az ajtó. A nép radarja jól működött. A legtöbb betérő a konyhaasztalnál tovább nem jutott, nemhogy a kékpálmás Máriácskáig vitték volna léptei. Esetemben a szezám kulcsa az imádságműfaj lehetett. S talán természetes vallásosságom s a nép számára olyan kedves „különös” szövegek ismerete. Már a legelső alkalommal, azaz a nagyberényi pénteki imádságnak⁴⁶ a rögzítésekor tudtam, hogy itt nemcsak egy addig soha nem hallott költészet alkotását őrzöm meg az időben, hanem beúszatom a nagyberényi szőlőhegy házikójába az ősök csapatát, s velük együtt egy letűnt, archaikus világ gondolati formáit, hitképzeteit, amelyek a 98 évével, bár friss szellemével itt felejtett Rozi néniben még éltek s hatottak. Úgy tetszett, mintha addigi megszokott adatközlői habitusából kilépve visszacsúszott volna a nemzedéki menetbe. Rozi néni ugyanis, amint elkezdte édesanyjától tanult imádságát, amelyet „*kicsi leánykoromtu fogva szokom*” kiegészítéssel zárt, átalakult. Tenyerét gótikusan hegyesre formált ujjakkal illesztette össze, s hozta fel álláig. Megroggyant, teljesen magába süppedt. Elrejtőzött, mintha a sámáni nagy utat járná, vagy a misztikusok raptusait élné végig. Egészen más ember lett, mint önmaga előző mása, akinél egy egész napot,

A 98 éves Babos Jánosné Ruzics Rozália
1969 decemberében Nagyberényben
(fotó és forrás: Móser Zoltán)

sőt éjszakát töltöttem a szokott egyházi népének, szokásköltészeti emlékek gyűjtésével. Örült jelenlétnek, boldog volt, hogy adhatott, s hogy magáról szólhatott.⁴⁷ Áradt belőle a múlt a profanum és a sacrum különös keverékével, az égi s a földi összemosásával s nem ismert hitbéli rezervátumaival. Elmenőben voltam már, amikor közölte, hogy megint eszébe jutott valami, de hosszú. Bár sietnem kellett, mert vártak rám mások is, előszedtem masinám és – megszületett a csoda. Rozi néni, miközben önma-

⁴⁶ Erdélyi Zs.: i. m. 1974, 100–103, illetve 1976, 1978, 269–274.

⁴⁷ Erdélyi Zsuzsanna: *Száz év árnyékában*. Somogy, 1975/1: 85–100.; u. a. *Látóhatár*, 1975/8: 22–43.

ga is átlényegült, kitért előttem egy új világot, a Pais Dezső meghatározása szerinti *terra incognita*-t, *incognita spiritualia*-t.⁴⁸ Föllebbentette az archaikus népi imádság sok-sokszáz éves hagyományáról a leplet, s ezzel a népköltészet új műfaját hozta el nekünk. Enélkül, e hosszú pénteki imádság – valójában balladisztikus tömörítésű passió-ima – nélkül nem lennénk sok tízezer szöveg birtokosa, nem kerültek volna elő a magyar középkor napjainkig szinte ismeretlen, és csak a szóbeliségben megőrzött emlékei, a passió-epika és a Mária-siralom-líra bujkáló töredékei. Felejthetetlen marad a perc s a mód, ahogy ez a dramatikus jellegű imádság előkerült. Ahogy az idő burka lefejtődött egy lélekről, s az időtlenség képzetét keltve mondotta el, élte át a fiát kereső anya érzéseit, majd találkozását a végre megtalált fiúval, Jézussal. Ebben a percben sűrítve jelent meg az élet, a történelem. E perc varázsa hatott.

Babos Jánosnéval, azaz az imádságműfajjal való szembesülés különös élménye és légköre készítette arra, hogy ne csak a gyűjtendő anyagra figyeljek, hanem magával az anyagot szolgáltató emberrel, az úgynevezett adatközlővel is foglalkozzam, s vele bensősebb kapcsolatot alakítsak ki.

Addigi, immár tizenöt éves gyűjtőmunkám során nem szenteltem különös figyelmet a faggatott János bácsik, Kati nénik belső világának. Néprajzi munkám Lajtha László gyűjtő csoportjában kezdtem el. Történeti népzénet kutattunk mind az instrumentális, mind a vokális hagyományban, azaz öreg prímások

Rozi néni a hosszú pénteki ima elmondása közben (fotó és forrás: Móser Zoltán)

Lajtha László az 1950-es években (forrás: muzsa.sk)

⁴⁸ Pais Dezső: *Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához*. Ethnographia, 1971/3: 364.

Tisztaszoba a szent sarokkal, Szekszárd, 1926,
Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd
(forrás: vallasesmuveszet.kre.hu)

memóriáját nyüstöltük és öreg énekek szent énekeit rögzítettük. Kikérdeztük a gyűjtött szövegekhez fűződő funkcióról s lehető mozzanatairól. A szokásleírást aprólékosan részleteztettük, majd végezetül szociális körülményeit is számba vet-tük. Az úgynevezett mélyinterjú igénye nálam még Lajtha László halála (1963) után sem jelentkezett, amikor is munkáját folytatva s módsze-reit élve dolgoztunk. Jelentkezett viszont, mondhatnám robbanássze-rűen, a Babos Jánosnéval történt nagyberényi találkozás következmé-

nyeként. Mintha az új anyag belépése, tartalmi és érzelmi vonzatai, gesztus és mimikus jegyei új gyűjtési módozatokat is követeltek volna maguknak. Ez idő-től fogva nemcsak a gyűjtés volt elsődleges célom, vagyis az emlékezetben őrzött szellemi javak felszínre hozása, hanem annak a fönt említett *mentális és pszichés háttérnek a megismerése is*, amelynek a népi imádságok középkorig visszamenő szent gyakorlatát köszönhetjük. Érthetően váltak hangsúlyossá a firtató miértek és a hogyanok az egyre nagyobb számban előkerülő imádságok nyomában föltö-rő múlttal együtt.⁴⁹ Az egyéni funkcióban megnyilatkozó közösségi magatartás, gondolkodásmód és érzésvilág tárult föl kérdéseim nyomán, azaz a keresett hát-tér, amely „felelős” e sajátságos középkori/népi áhitatforma fönmaradásáért, sőt még telítettségi szintjének, hőfokának megőrzéséért is.

Mindezen múltszondázás közben óhatatlanul föltárult a jelen is. A megnyílt emberek nemcsak a „volt” gazdagságát idézték, a jelen nehézségeit is kezdték szóba hozni. Óvatosan, nehezen oldva a félelem béklyóit, iszákjuk mélyéről elő-szedegették gondjaikat, lelkük *kódusságát*. Szóltam arról, hogy a népi vallásos-ság sok mindenről vall, így adott történelmi helyzet kiváltotta külső és belső jelenségekről, hatásokról. Az ötvenes–hetvenes évek néprajzosa olyan korban élt, amely a vallásos embert hasadtlelkűségre kényszerítette. Az ok egyszerű: egymást kioltó, egymással teljesen ellentétes eszmerendszereket kellett elfo-gadhatóvá, megélhetővé tenni. Egymáshoz kellett passzítani a marxista ideo-lógia alapozta valóságot és a történelmi örökséget jelentő keresztény hagyo-

⁴⁹ Erdélyi Zsuzsanna: „...aki ezt az imádságot...” Vigilia 1979/11: 750–759.

– uő: Az írástudatlanok felelőssége. Új Írás, 1988/11: 70–89.

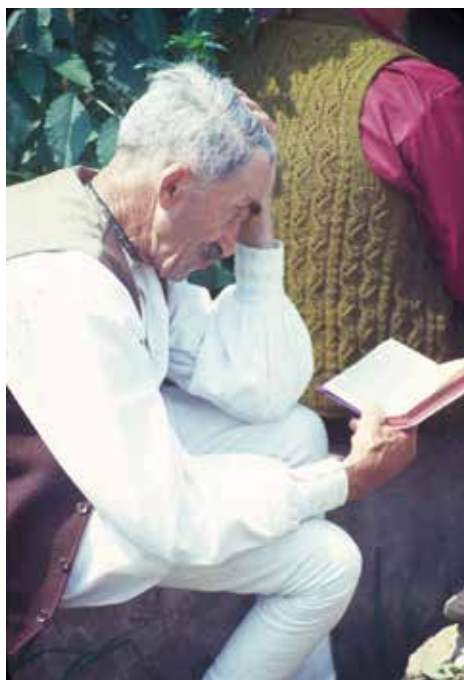
– uő: „Móduvába hitték a szegént” I. Új Írás, 1990/2: 47–57.

– uő: „Móduvába hitték a szegént” II. Új Írás, 1990/3: 87–102.

– uő: „...Magyarországot a Máriára bízta...” I. Új Írás, 1990/5: 61–76.

– uő: „...Magyarországot a Máriára bízta...” II. Új Írás, 1990/6: 10–32.

mányt. Önmagából kilépve kellett tájékozódni egy ilyen útvesztőben, majd a valóság részeseként kellett eleget tenni a hatalom és a vallás szétartó, kettős követelményének. Nézni kívülről, látni belülről önmagát és az országot. E számomra izgató helyzettel foglalkoztam egyik tanulmányomban: *Modern szinkretizmus* címmel,⁵⁰ amelynek témája a fent mondottakból következik, azaz, hogy hogyan egyezteteti egy mélyen vallásos közösség – például a palócság – a jelen Magyarországa-ban a két *sui generis* antagonisztikus eszmerendszert. Hogyan teremti meg magában a rendet, az életviteléhez szükséges belső harmóniát. A „jelen Magyarországa” alatt természetesen a kádári időszak jelenét értem. A kérdésre a választ maga a

Búcsús öreg Csíksomlyón, 1996-ban
(fotó: Halmos Béla, forrás: hagyományokhaza.hu)

nép adta meg, differenciáltan fölmutatva a lehetséges *modus vivendiket*, a belső nyugalmat szolgáló – önáltató? – megoldásokat. Kialakításuk nem volt könnyű, főleg nem az egyházat-klérust támadó, hamis, gyűlölködő propaganda hatására. Nem is mindig sikerült/sikerülhetett, mivel az akkori valóság is a vallás ellen fújta a passzát szelet.

A marxista-kommunista államban a nép megtalálta a számításait. Megélhetése biztosítva volt, anyagilag fejlődött, tollasodott: házai át/förlépítésével, komfortjával, televíziójával, s már-már Trabantjával modernbb életvitelre tért át. Sokszor úgy érezte, magasabb szintre, mint a grízestésztás, sámlis, sakkozó Kádár, akinek szerény életvitele és a tömegekkel való azonosulási képessége elégedett derűvel töltötte meg a magyar halandót. A kádári igénytelenség elfedte a kormányzat vadászházas, luxusüdülő-s kiváltságait, „úri” passzióit. Ez utóbbiak nem jutottak el a nép tudatáig. Vagy ha mégis hírt szerzett róluk, negatív jelet nem tett eléjük. A saját tornácán álló, az onnét körülnéző ember elégedettségével csak legyintett: hadd szórakozzanak, ők is emberek, nekik is kell a pihenés. Az eszébe se jutott, hogy saját magának is kellene a pihenés, mert kezdte érezni a szívét, az ízületeit, s bár fáradékonyabb lett, egyre többet vállalt. Vállalt, mert lehetett. A pénz ott kínálta magát az orra előtt: a gyár mellett a háztáji, a háztáji mellett a

⁵⁰ Uő: *Modern szinkretizmus*. In: *Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon*. Vallástudományi tanulmányok 3. Budapest 1990, 9–30.

melléküzemág, az ilyen-olyan-amolyan szektorok, melyeknek semmi közük nem volt a természet, az élet ritmusához, a munka, a pihenés, a feltöltődés szükség-szerű változásához. Nem véletlen, hogy a testi jelek mellett az ősök is beintettek, különösen a vasárnapi harangszókor, amely kapálás, vagy éppen cementkeve-rés mellett találta őt. Ilyenkor az öreg szülék, nanókák rózsafüzéres, litániás sora megállt előtte. Csak állt és nézett. Tekintetükben összezsugorodott a kétszintes ház, s fölmagasodott a kereszt. A múlt kezdte ostromolni a jelent, kezdte támadni a szerzés elégtelenségét, kezdte megbolygatni az elanyagiasodott ember nyugal-mát. A hagyomány szorítása fojtogatta, még a péteri árulás képét is fölvetette. Egyik palóc asszonyom így jellemezte helyzetüket: „*régen korgott a gyomrunk, de tele volt a lelkiünk. Ma tele van a gyomrunk, de korog a lelkiünk.*”⁵¹ Az új életvitel büntuda-tot ébresztett a mélyen vallásos szülők, nagyszülők utódaiban. A TV-nézés miatt elmaradt hosszú esti imádkozások, a túlhajtott munka miatt elmaradt templom-ba menetek, a kimerülés alapozta veszekedések kikezdték a lelket... A kádári kommunizmus kettőssége, kettős látása nagy tehertétel volt a hagyományaiban keresztény, de életformájában materialista magyarnak. Végül is, az örökölt, a zsi-gereket átjáró értékek kerültek szembe a jelen harsányan tált, erőszakosan aján-lott, kikövetelt értékeivel. Mindez léleknyomorítással járt, hasadtlelkűséget, bel-ső tisztátalanságot, összességében szofisztikus életérzést eredményezett.

A népi vallásosság eladdig zárva tartott régióit, amennyire lehetett, bejártam. Sajnálatos, hogy tudván tudott hatalmas kutatási terület föltérképezése-föltára-sa egy ember feladata maradt. Többször kértem segítséget és tettem ajánlatot munkacsoport kialakítására. Mindhiába. Egyszer már-már majdnem összejött egy jócskán fiatalokból álló team, de valamin mindig fönnakadt. A szűklátókő-rűség, vagy a marxista görcsök? Ki tudja? Nagy kár.

Bizony nagy kár, mert a nevezett évtizedekben egyedülálló történeti hely-zetnek volt részese a magyar falu társadalma, főképpen annak vallásos tagjai. A vallásszociológiai kutatás hatalmas lehetőségeket szalajtott el. A magyar nép gyorsütemű életformaváltást, vele együtt szemléletváltást élt át. E folyamat alatt csökkent a vallásosok száma. Mégis maradtak sokan, akik a múlt hitbéli állapo-tait őrizték magukban. Tették akár szűk háztáji keretben, tisztaszobák otthoni áhítatain vagy a turizmus fedőnév alatt befizetett búcsújárásokon.⁵² (Szinte mu-

⁵¹ 1972. július 11–12-én a Nógrád megyei Varsányban Szép Józsefné Kertész Teréziá-nál gyűjtöttem. Lánya is jelen volt, Szép Erzsébet (1919), s bekapcsolódott a beszél-getésbe. Az idézett mondat előtt hangzott el, hogy: „ma mindenki jóllakhat, de lel-kileg nem lakhatunk jól.”

⁵² Ugyanott, ugyanazok a vallásszabadságról szólván, mely szerintük csak papíron van meg, mert „...ha garantálják a szabad vallásgyakorlást, akkor lehessen buszt is bé-relni a Szentkútra, mer’ most nem adnak Szentkútra búcsúra, hanem csak kirándu-lásra. Megtudják, hogy Szentkútra köll, akko’ nem adják.” Kérdésemre, hogy miért, „mer’ azért’ hogy a szenthelre megyünk.” (Szentkút alatt e vidéken Mátraverebély hí-res kegyhelyét értik.)

latságos volt látni, ahogy a máriagyüdi búcsússereg ebéd után sietve cihelődött föl, hogy még Harkányba is eljussanak egy gyors fürdésre, netán csak lábáztatásra. A menetlevélen ugyanis ez esetben a neves fürdőhely volt az úti cél, amelynek a megtett kilométerekben is mutatkoznia kellett. Egyszerűbb volt a helyzet például az esztergomi Szent Adalbert búcsú esetében – április 23. –, mivel itt a szent cél és a föltüntetett világi útirány egy helyen van. Nyugodtan lehet imádkozni, énekelni, az indulásig bőven van idő múzeumokra, kő- és képtárakra...)

Fontos lett volna országos szinten a különböző zártabb-nyitottabb közösségeken belül is követni, hogy miképpen alakítja az embert a jelen valósága – igénye? –, s hogy hogyan idomul hozzá – ha tud. Kevés korszak kutatóinak jutott osztályrészül az, ami nekünk: történelmi változások gyors váltásainak nyomába szegődhettünk volna, s láthattuk volna, miképpen jeleníti meg, s mily sűrítve kapja mindazt egy nép, amit rendes körülmények között oldottabban, lassabban kapna. Tudtam, hogy szaporázni kellett volna lépteinket, hogy az elszaladó évek el ne ragadják előlünk az élő vizsgálati anyagot, az in vivo vizsgálati lehetőséget. Hogy ez mennyire így van, azt most, a váratlanul bekövetkezett politikai fordulat során látjuk. Az immár elúszott alkalmakban. Biztos ugyanis, hogy sok, nemrég még érvényes valós kérdéskört ma már – retrospektíve – szemügyre venni nem lehet. Csak a megélt jelen közvetlensége, a perc hitelessége kiváltotta gondolatok közvetítik a lélek, az agy tartalmait. A *hic et nunc* ténye. S ez? *fuit*. Amit a bamba kor elszalasztott, annak már bottal sem üthetni nyomát.

A népi lelkiségkutatást, a mentális háttér áttekintését eredetileg kiegészítő anyagnak terveztem. Úgy véltem, hogy a készülő nagy Mária-monográfia énekei alá helyezem jegyzetek formájában. Azonban ez a népi imádságok közlésénél jól bevált gyakorlat, úgy tűnt, túlparcellázza mondanivalóm, s szerkesztési aránytalanságokat eredményez. Ekkor kezdtem a már nyert adatokat kiegészíteni, s kitágítani a történelmi jelen irányába, mely jelen a vallás világába és a vallásosok életébe is közvetve vagy közvetlenül behatolt és torzulásokat okozott.

Az egyes témakörök, amelyek a tapasztalatok alapján szinte maguktól formálódtak ki bennem, jól tagolták a nép belső régióit, lefedték valóságát. Kérdések és válaszok sorjázta egymás után. Az előbbieket a helyzet ismerete adta szám-

A máriagyüdi kegytemplom az 1970-es években
(forrás: mek.oszk.hu)

Szekszárdi városkép lovas kocsival, 1983
(fotó: Bakó Jenő, forrás: terrorhazafoto.hu)

fürkésző jámbor „tanárnéni” látogatása, aki magatartásával kiváltja – mert ő is adja – a szép szót, a jó szót, a szeretetet, az érdeklődést. Megindítja a szavakat és velük együtt a nehézkes gondolatokat. Ami ilyenkor szakadozottan, vontatva, majd fölgyorsulva előkerül, az széles ívű mentáltörténeti háttér, amely a közösség spirituális állománya forrásvidékét sejteti-rejti, egyszersmind a közösséget kifejező egyénnek a jelen szorításáról is árulkodó belső rajzát is adja. Az emlékezés, a képzettársítás kötetlenségében meglehetősen szövevényes rajzú összképet nyelünk, a tegnapok és a ma kesze-kusza jegyeivel. Megmutatkozik a kétezres éves, egyes elemeiben még régebbi hagyományokat magába ötvöző kereszténység és a néhány évtizedes, legfőljebb másfélszáz éves materializmusból táplálkozó magyar szocializmus fura komplexitása. Amit csináltam, izgalmas kísérletnek szántam, nem is annyira bejáratott szociológiai módszerek alkalmazásával – például kérdőíves személytelen, rideg fölméréssel –, inkább a magam elképzelésére az én-

Bibliát olvasó parasztok Noszvalyon,
1930-ban (fotó: Palotay Gertrúd,
forrás: vallasesmuveszet.kre.hu)

ba, az utóbbiakat a helyzet megítélése eredményezte. Módszerem egyszerű volt: elvegyülés, megfigyelés, oldottabb beszélgetések s rákérdés, a velünk született fontossági tudat s az ebből eredő közlési vágynak a megindítása. Ez agyonhallgatásra ítélte/íteltetett témák nyomán óhatatlanul jelentkezik. Följegyzéseim mutatják, hogy háttérbe kényszerített, de elevenbe vágó témák, besűrűsödött gondolati tömbök feszítik az agyat, s csak az alkalomra várnak, hogy kigördülhessenek belőle. Ilyen alkalom egy, a vallási néprajz titkait

te kapcsolat élőszavas közvetlenségével, netán fűtöttségével. Közösségi terepszemlének éppen úgy tekintetem, mint az egyén szondázásának.

Sokrétű tudatanyag jött felszínre. Ebben éppen úgy benne van a Boldogasszony nevében és ígéjével végzett gyógyítás időtlen öntőimáinak, varázsigéinek hittel vallott haszna, mint a nagycsütörtök éjjeli mosdás, lóúsztatás, amely a víz katartikus erejéhez kötött ősi rítusok emléket idézi. Benne van a tisztaszobák Mária-oltára, jeruzsálemi olvasója,

(zs)oltárkönyve, vagy a régiséges „istóriák” öreg szüléktől öröklött szakadozott lapjai. Benne vannak a látomások, a jelenések, az égiekkel való beszélgetések, sokszor „elrejtőzések” révületes állapotai, kozmogóniai elképzelések mitikus nyomai, a kiimádkozott, előre megtudott halálórák ideje, a holtakkal való találkozások élményei. S benne vannak a hatalom erőfitogtatásai, kezdeti brutalitásai kiváltotta létfélelmek, majd a kialakuló alakoskodások, félrevezetések, a titokban kötött házasságok és keresztelések, a hitoktatás konfliktusai, családi viszályai, a lélek mindennapi megjelenési formáját öltő álságos magatartás. Azontúl még sok minden: a pénztárcában hordott Mária-érem, a Trabant kesztyűtartójába dugott rózsafüzér, vagy a Mária álma-imádság, Mária kettős, égi-földi anyasága, a megbomlott belső egyensúlyt fönttartó fölfokozott kultusza, a Mária-költészet alanyi műfajainak lélektani szerepe, serkentő-tompító hatása, s a búcsújárások VOLÁN-buszos realitásai, a kegytemplomok égnek szaladó tornyai, az égiket keresők imádságai, énekei... Valójában ezekben a vallomásokban sok minden benne van: egy vajúdó korszak visszahúzó-előrelendítő erőinek taszigálásától szédülő, múlt-béklyózta, jövő-vonzotta embere, a magyar falu vallásos közösségeinek tántorgása, kínlódása.

Röviden érintem, mely témakörök formálódtak ki bennem a sok éves faggatózás során, s melyek tűntek a nép számára érzékeny kérdéseknek, mondhatnám neuralgikus pontoknak. Sokszor gondoltam arra, hogyha sikerült volna a tervezett kis munkacsoportot létrehozni, vagy legalább is egy valódi, lehetőleg vallás(os) szociológussal együtt dolgozni, most rendelkezésünkre állna a hetvenes évek falujának társadalmi ábrázolata, s nem egy – ahogy a helyzet éppen hozta-adta – kérdeztetés, léleknyitogató próbálkozás gyűjtési mellékterméke.

Végül is a cél mindig a kutatott műfajok gyűjtő-főltáró tevékenysége volt. Nagy tempójú, izzadságos munka, melynek során nem mindig akadt lehetőség és idő a még olyan fontos belső régiók bejárására, az adatközlők kedvem szerinti önmagukba nézésére. Azzal kell megelégednünk, ami van, ami több a semminél, sokkal több a kevésnél, de nem annyi, amennyi lehetett volna, ha...

A leginkább körbejárt kérdéscsoportok:

- a hit, a vallás belső szükséglet, biztonságérzet, erőforrás
- Mária égi anya, szeretet-lélekmeleg, védelem, menedék, a búcsújárás motivációja, igénye
- erkölcs, értékrend, munka, becsület
- fiatalság hite, vallásossága, erkölcs, jövője
- öregség, perifériális helyzet, kiszolgáltatottság, lelki terhek, magány
- elvilágiasodás, úgynevezett szekularizációs folyamatok
- konzumszemlélet, elszívárosodás, értékválság, pénzfetizmus
- a hatalomhoz való viszony, bizalmatlanság, félelem, kettős játék
- az uralkodó ideológia és a hit-vallás nyomásában egyeztetési törekvések valamiféle nyugalom megteremtése céljából
- paraszti misztika, menekülés a valóságból, túlkompenzált valóság (?)

Munkám folyamán számtalan téma-vonzotta kérdés jött elő. Érthetően, mert vizsgálván a népi vallásosság helyzetét, meghatározóit, széles körben igyekeztem láttatni az egyént s a közösséget. Láttatni a szent hagyomány szöveg- és gesztusanyagával, a hagyománymentés átvevő-megtartó-átadó hármasságával, a köröttes rétegek igenlő-tagadó hozzáállásával. Szó esett továbbá a vallási élet alanyi, tárgyi, szellemi, anyagi feltételeiről, ezen feltételeknek a fejlődés-visszafejlődés okozta módosulásáról, a belső társadalmi mozgások előidézte változásokról, kisközösségek, család föllazulásáról, a falu és a város közötti migrációs jelenségek, az erőltetett industrializáció kiváltotta sűrűsödési és ritkulási pontokról és még sok mindenről, amely nevezett időszak történetének vonzataként jelen volt. Sajnos nem volt jelen a kívánt mértékben, amiképpen már szóltam róla, a kutatói programok listáján, egy koordinált országos felmérés koncepciójában. Ami nem volt jelen azon időben, a tudományt irányító koncepciójában, s lehetséges eredményeivel nincs jelen a mában sem szakmai haszonnal, nem akármilyen tanulságok súlyával.⁵³

A 6.oldalon a Kármelhegyi Boldogasszonyt ábrázoló 17. századi fametszet, a máriaradnai bazilika csodatévő kegyképe látható (forrás: wikipedia.com)

⁵³ A vizsgált téma magával hozza, hogy szinte minden tanulmányomban a népi tudat és lelkeség kérdései valamilyen formában jelen vannak, s történetiségében is foglalkozom velük pl. az *Archaikus népi imádságzáradékok történeti kérdései* című elemzésben, amely a *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből* című kötetben jelent meg 1991-ben Budapesten a Szent István Társulat kiadásában, szerkesztésemben. Az idézett írás az 51–142 oldalakon van.

Zsuzsanna Erdélyi: Folk Belief and Experience of God

Zsuzsanna Erdélyi (1921–2015) was a prominent figure in Hungarian ethnography. Her name is connected with the exploration, functional definition and examination of the European connections as well as historical origin of the genre of archaic folk prayer, an oral tradition preserved by the Hungarians of the Carpathian Basin until recently. She used several thousands of prayers and songs to prove that this genre in Hungary is associated with two significant branches of late medieval religious poetry, Passion prose and Lament of Mary lyric poetry, retaining, however, traces of sacred acting, too. Her research verified that devotional poetry, considered non-existent or lost until then, flourished at a high level in Hungary as well, although there have remained only a few scattered pieces to testify so. Although the vicissitudes of history have destroyed much of our cultural heritage, the texts of the collective memory which she uncovered and documented have made the values of old times – which in more fortunate countries have been saved also in writing for subsequent centuries – enter the public domain. Published here in an abridged form, Zsuzsanna Erdélyi's presentation summarizing her entire research activity was given in 1997, at the 39th Congress of the Hungarian Pax Romana Forum in Pannonhalma.

TÖMÖRY MÁRTA

A magyar dráma forrásvidékei¹

A magyarok története az orális és írott hagyományban

Úgy tűnik, hogy a magyarok tudatából a hun–magyar kontinuitás eszméje kiirt-hatatlan, annak ellenére, hogy a hivatalos tudományosság ezt folyamatosan cáfolni igyekszik. Anélkül, hogy ebbe a régi vitába érdemben belebocsátkoznánk, idézzük fel krónikás forrásaink mentén azt a közeget, amelyben ez az eszme gyökeredzik. Fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, hogy e hagyomány fenntartásának régen és most is azok a hivatásos énekmondók és mulattatók a főszereplői, akik a keleti, rokon népeinknél még most is praxisban vannak, de nálunk is működtek műfajszerűen.

Priszkosz rétor Attila udvarából így tudósít:

„Este fáklýákat gyýjtottak. Két barbár jött be. Attilával szemközt helyezkedtek el. Ezek maguk költötte dalokat énekeltek Attila győzelmeiről és hadi dicsőségéről... némelyek gyönyörködtek a költeményekben, mások lelkét felvillanyozta az elmúlt háborúk emléke, mások... könnyekre fakadtak. A dalok után a skytha udvari bolond lépett be, és nevetséges balgaságaival mindnyájunkat megnevettetett. Utána Zerkon jött be, külsejével, ruhájával, hangjával, zagyva beszédével, amibe latin, pun és gót szavakat kevert össze, mindnyájunkat fölvidított.”²

Úgy gondoljuk, Attila udvari énekmondóinak, mulattatóinak hagyománya – ahogy az egész nagy pusztai areában³ – nálunk is tovább élt a középkorban. S hogy ez így lehetett, éppen egy krónikás hagyományból vett példával illusztrálható: Anonymus, a Bizáncban nevelkedett III. Béla király⁴ jegyzője tudato-

¹ Vö. Tömöry Márta: *Mikor a bábok még istenek voltak*. Kráter Műhely Egyesület, 2012, 189–199. Az itt publikált szöveg e tanulmány szerkesztett változata.

² Vö. Hont Ferenc: *Az eltűnt magyar színháték*. Officina, Bp., 1940. 107.

³ Gondoljunk a nomadizáló mongol, kazak, altaji énekmondók máig élő gyakorlatára!

⁴ III. Béla nyilván azért rendeli a művet Anonymustól, mert lélekben haza akar térni, otthon szeretne lenni az örökségben.

san elhatárolja magát az orális hagyománytól, ám éppen ezzel bizonyítja, hogy a nép körében nagyon is él a hősi múlt tudata:

„Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből vagy a regösök csácsogó énekéből, mint egy álomban hallaná, nagyon is nem lenne szép és elég illetlen dolog volna. Ezért most már inkább az írók biztos előadásából, meg történeti művek világos értelmezéséből nemesekhez méltó módon fogja fel a dolgok igazságát.”⁵

Figyeljünk fel e különös kitételre: „mintegy álomban” – mintha ő is hallaná visszhangozni azokat a meséket!

A honfoglalás, Attila jogos örökségének elfoglalása Anonymusnál lényegében „hegyen-völgyön lakodalom”, diadalmenet. Ahogy regöseink mondják:

„Maguknak ők mind helyet szereztek, és mellette még jó nevet is nyertek.” A hadisikerekre „fecerunt magnum áldumást” – azaz nagy ünnepeket ültek:

„...bevonultak Attila király városába, látták a palotákat, egyeseket földig romban, másokat nem... fölötté csodálták mindezt... Attila városát elfoglalva, ott lakomáztak minden nap vígan... egymás mellett ülve. Mind ott szóltak szépen összengetve a kobzok, a regösök valamennyi énekével együtt... Árpád a vele mulatozó vendégeknek nagy földeket és birtokokat

adományozott... a vezérek vértezett harci ménen, lándzsával nagy tornát vívtak, az ifjak pedig, pogány szokás szerint, nyílas játékot játszottak... Csepelen, a vezéri szálláson, Árpád Zolta nevű fia születésekor... számos napon át nagy vendégség volt, az ifjak... úgy játszottak a vezérek színe előtt, mint juhok bárányai a kosok előtt... Zolta esküvője alkalmával Ménmarót lányával – menyegzői szokás szerint – együtt vendégeskedtek.”⁶

Hogy miről zengtek az énekmondók? A honfoglalók és a kalandozók tetteiről. Anonymus, a tudós párizsi deák végső fokon rájuk apellál – ha fenntartásokkal is:

„Háborúikat és egyes hőstetteiket, ha e lap írott betűit nem akarjátok hinni, higgyétek el a regösök csácsogó énekeinek meg a parasztok hamis meséinek, akik a magyarok vitézi tetteit és háborúit mindmáig nem hagyják feledésbe menni... némelyek azt mondják, hogy egészen Konstantinápolyig mentek ők, sőt Konstantinápoly aranykapuit is bevágta Botond a bárdjával. Mégis én, mivel ezt a históriaíróknak egyetlen

Than Mór: Attila lakomája, 178×255 cm, olaj, vászon, 1870, MNG (forrás: museum.hu)

⁶ Anonymus: Gesta hongarorum, Szent István Társulat, Bp., 2003.

könyvében sem találtam, hanem csupán a parasztok hamis meséiből hallottam, azért jelen művembe nem akartam beleírni.”

De milyenek is lehettek azok a „csácsogó énekek”? Talán olyanok, mint ez a Moldvában fennmaradt, ma is énekelt hősenek-töredék a mai énekmondók, Kátai Zoltán vagy Kobzos Kiss Tamás ajkán:

Somogyi Győző: Szent István király, tojástempera, vászon, 50×70 cm, 2000 (forrás: mmakademia.hu)

Magyar István király
országunk istápjja:
felköti a kardját
s vevé trombitáját

Kiment ajtójába
udvarába lépett
Hangozá keletre
s napszentületire

Hogy gyűljenek össze
s az ő gyermekei
s az ő gyermekei
hadbéli fiai

Össze is gyűlénék
s fegyver alá tőtte
háborúba indult
dusmánya eleibe...

Itt a nagy felütés, várjuk, hogy több száz sor követi, de mintha elvágták volna – nincs folytatás. Vagy mégis? Később majd ennek is a nyomába eredünk. Ha a krónikás hagyományok mentén haladunk tovább őstörténetünk kutatásában, feltűnő, hogy egyre több elem, történelmi epizód kerül át ezekből a „csácsogó énekekből” a kódexek hártyalapjaira.

Kézai Simon, IV. Kun László udvari papja a középkori magyar irodalom legnagyobb hatású írója, aki megjárta Itáliát és Frankhont is. Urának így ajánlja az 1280-as években írt krónikáját: „forró kívánsága szívednek, hogy a magyarok történetét megismerjed, én pedig igazán ismerem” – célja egybeszedni a magyarok szét-szórt, elhányt történelmét. Vitába száll Orosiussal a magyarok őrdögi eredetéről, a hunok, majd utódaik történetét beszéli el, majd megemlékszik a király sikeres csatáiról. A grünkrutiról (morvamezőiről), ahol Habsburg Rudolf oldalán, a csatát eldöntve verte meg Ottokár cseh lovagkirályt; s a hódtaui csatáról, ahol kun testvéreit győzte le; ismerteti továbbá a vendéggént bejött úri famíliákat. Krónikájában az idegenek hazugságaival szemben objektíven kívánja leírni a nemzet származását, hol laktak, hány országot foglaltak el s hányszor változtattak lakhelyet

– olvashatjuk ajánlása végén. Kézai krónikája ismerteti először a *fehér ló mondát*, feltehetően az énekmondó hagyomány nyomán. A leírás elevensége legalábbis erre enged következtetni:

„...Üssék le bunkóval azt a lovat, a kantárt hajtsák a mezőre, az aranyozott nyergeset vessék a Dunába. A követ válasza: Ha lovat megölöd, kutyáinak adsz eleséget, ha

László Gyula: A fehér ló mondája az 50. rajz a *honfoglalókról* című kiadványból, 1982 (forrás: mmakademia.hu)

a kantárt, az ő szénakasználói találják meg, s az ő halászhálói. Ha tehát a föld, a fű, a víz az övék, minden az övék.”

Kézai említi az énekes koldusok, a Lázárok rendjét is: ők azok, akik Toxun/Taksony idejében vakon és fül nélkül tértek vissza a vereség után,⁷ hogy „együtt járjanak kéregetve sátorról sátorra. E szegénység miatt lázároknak nevezték ezt a hetet.”⁸

(A Lázárokról egyébként két felfogás alakult ki a szakirodalomban: 1. Pais Dezső szerint a Lázárok egy egyházi,

vagy templomi szolgálatra befogott énekmondói csoport tagjai. 2. Mészáros János szerint Lázárokon a Szt. Lázár Lovagrend esztergomi házában, a városi szegényházban lakó szegény sorsú, *kolduló diákok* értendők.⁹)

A *Képes Krónikából*, mely közel száz évvel később íródott, még többet tudhatunk meg a mitikus elő-időkről. Egyúttal e műben a vallási szinkretizmus megjelenése is szemléletesen megragadható. Az is beszédes tény, hogy ez a munka már nem egy Árpád-házi király számára készült. Míg egy Árpád-házi nyilvánvalóan tisztában volt királyi és fejedelmi felmenőinek történetével egészen a mitikus elő-időig, addig egy idegen házi uralkodónak nyilvánvaló érdeke, hogy saját elfogadtatása érdekében külsőségekben, de lélekben is azonosuljon elődei hősi múltjával. Ebből a szempontból az is érdekes, hogy az udvari szerző a keleti hősének színvonalán beszél el például az *Emese álmáról* szóló misztikus történetet, valamint a honszerzésben szimbolikus értékekkel bíró *fehér ló mondáját*. A *Képes Krónika* szinte charlemagne-i¹⁰ eposzi kört kerít az Árpád-házi királytörténet köré, egyénített hősökkel (Salamon király s vele szemben a Vazul-ági hercegek, Géza, Szent László és vitézeik, kiemelve közülük a hős Opos). A hősenek-hasonlatok énekelt népi előképekről árulkodnak: „hasogatták a frissen

⁷ *Vérbulcsú* augsburgi veresége után, a hírmondóként hazaküldött, megcsönkített gyászmagyarok az eleik.

⁸ *Képes Krónika*, II. (ford. Bellus Ibolya) Magyar Helikon, 1987. 14. (Továbbiakban: KK II.)

⁹ KK II., 61–62.

¹⁰ Géza neje, László sógornője Nagy Károly egyenes ági leszármazottja volt – vajon ezért kapott Géza Magnus melléknevet?

beretvált kun fejeket, akár az éretlen tököt.”¹¹ A Képes Krónika feltételezett szerzője Kálti Márk székesfehérvári kanonok, aki 1358-ban Anjou Nagy Lajos megrendelésére készíti el a reprezentatív munkát. (Sajnos, a krónika az 1330-ban történtek leírásánál megszakad, amit egyesek Kálti Márk halálával magyaráznak.)

Ez már a kifinomult lovageszmények kora. Nagy Lajos önmaga misztikus lovagi előképét Szent Lászlóban találja meg. Kálti Márk valószínűleg ezért vette elő a *Gesta Ladislai regis* című, Kálmán király idejében készült gesztát, de részeket vett át a III. István-kori gesztából is. A szerző érzékeltetni tudja azt is, hogy Szent László királyunk idejében került fedésbe az ősvallásból örökölt totemisztikus képzetrendszer és a keresztény szimbolika. A magyarok szent állata, a szarvas jelenésének váci csodája és az ahhoz fűzött, királyi testvérpár által dialogizált magyarázat ezt példázza:

Szent László: „...Bizony nem szarvas volt ez, hanem az Isten angyala...

És mondotta Géza király: Mondjad kedves öcsém, mit jelentettek az égő gyertyák, amiket a szarvas agancsán láttunk?

Felele Szent László: Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak, s nem is égő gyertyák, hanem fényes tollak.”¹²

Miben is áll itt a szinkretizmus? Míg az idősebb Géza szarvast és agancsot, tehát még egy pogány totemet lát, addig a fiatalabb László értelmezi a látomást, s az állat alakú égi követet angyallá transzponálja. S hogy nálunk az udvari és a népi kultúra máig nem határolódik el élesen, idézhetnénk az Erdélyi Zsuzsanna által a 20. század 70-es éveiben gyűjtött apokrif imát: „Égen menő szép madár, / de nem madár, / szárnyas angyal!”

Magyarán, nemcsak a királyi udvarban folyik az egyeztetése réginek és újnak, ugyanez a folyamat a nép körében is zajlik. Nagy Lajos király programszerűen járt el, amit az is bizonyít, hogy az ő idejéből maradtak fenn azok a freskóciklusok is, melyek a Szent László-legendáriumot a Jézus-történet jeleneteivel párhuzamosan ábrázolják a határőrvidéki templomok falán. Ahogyan a templomi kép mindenkor az írástudatlan nép *biblia pauperuma*, úgy a nemzeti lovagszent ábrázolása a magyarság archaikus, de már krisztianizált tudatának megerősítésére szolgált. Közel ötven ilyen freskót tártak fel a történelmi Magyarország területén.¹³

A váci szarvas-csodát megörökítő miniatura a Képes Krónika P-iniciáléjában, 1360 körül (forrás: docplayer.hu)

¹¹ Képes Krónika, (ford. Geréb László) Helikon, Bp., 1971. 74.

¹² Uo., 88.

¹³ László Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Bp. 1993. A feltárások és rekonstrukciók ma is folynak, lásd erről: Jánó Mihály írását, aki már közel nyolcvan

A kakkaslomnici Szent László freskóciklus részlete a kunnal való viadal ábrázolásával
1310 körül (fotó: nemzetismeret.hu)

Szent Lászlónak, a Boldogasszony lovagjának a leányrabló kunnal való küzdelme ugyanúgy a Fény és a Sötétség harcát demonstrálja egy ősi dualista szemlélet jegyében, mint ahogy a korabeli felfogás szerint Jézus is a fény királya.

Az ilyen „átiratok” teszik univerzálissá az etnikus tudáskódokat, teremtik meg az átjárót kelet és nyugat, régi és új, pogány és keresztény, orális és írott hagyomány között. Hogy nálunk milyen jól működik ez az átjáró máig is, álljon itt egy 19. századi, ponyván terjesztett mátraverebélyi búcsús ének, mely szintén Szent László csodatetteit énekli meg:

*...A Cserhát völgyében, hol most a szent kút áll,
Egykor itt menekült a hős magyar király.
Vele van egynéhány hűségese embere,
Nyomukban száguld a pogány vad serege...*

A pénzszerzés „trükkjét”, ami a mágikus keleti gondolkodása öröksége, maga Szűz Mária javasolja Lászlónak, hogy feltartóztassa üldözőit. Amikor azonban a varázslat megszűnik, s az aranydarabok újra kővé válnak, üldözői újra erőre kapnak:

*Felzúg az ellenség: „utána, utána!
Halál a magyarra, halál a királyra!”...*

Ezt követően a vízfakasztás csodatételét az alábbi realiztikus, életképi jelenet vezeti be:

falkép-ciklus létezéséről tud: Szent László, a lovagkirály. Falképek a székesfehérvári templomokban, Rubikon, 2017/9.

*...Lászlót és vitézeit szomjúság epeszi,
Ellankad erejük s nem bírnak már menni.
Leroskadva dőlnek egy szikla tövében,
Pedig az ellenség itt zúg már a völgyben.*

A vízfakasztás csodáját a király fohása előzi meg, László az Úr segítségét is igénybe veszi tehát a kardcsapás előtt:

*Megcsendül a szent kard, szikrádzik a szikla,
Friss forrás fakad a második csapásra,
De alig olták el égető szomjukat,
Az üldözők, mint a sas, reájuk csaptak...*

Az üldözés tehát tovább folytatódik, majd a kozmikus képalkotásban tetten érhető mitikus dimenzió-ugrás következik be. (Ennek nyomát őrzi a Tordai-hasadék, de a Szádelő-völgy keletkezésének legendája is):

*...oly messze egymástól a mélység két széle
hogy átugratni csak szárnyakkal lehetne...
...Jézus és Mária, élet avagy halál.
Istenem segíts meg! – így szólt a szent király.*

*Most meghátráltatja fehér paripáját,
Tágabbra ereszti aranyos kantárját
És ragyogó kardját jobb kezébe vevé,
Amellyel keresztet vetett az ég felé.*

*Ekkor mint a villám pillanatnyi fénye,
Megrendült aranytól tündöklő köntöse
S a roppant mélységet a királynak lova
Mint a sebes vihar, keresztülugrotta.¹⁴*

A szöveg, illetve a kolduló szerzetesek, diákok stílusára emlékeztető énekdallam és ritmika a hősének tovább örökítésére való folyamatos igényt bizonyítja. Ez a példa arra is jó, hogy jelezzük, időben hatalmas távolságok hidalhatók át, ha kultúránk alaprétégeről, az üdvtörténet jeles darabjairól, szent történeteiről van szó. Mindez nem jelenti azt, hogy a pogány magyarok térítése ne járt volna együtt sokszor erőszakos cselekedetekkel a királyok és papok, illetve az idegen betelepülők részéről.

¹⁴ http://frankaegom.ofm.hu/irattar/irasok_gondolatok/konyvismertetesek/konyvek_12/matraverebely/ajtatatosag_szent_laszlo_forrasainal.htm

Térjünk hát vissza a pogányüldözések korába. Annál is inkább, mert az itt tárgyalt dramatikus reprezentációk is szorosan kötődnek a luniszoláris ünneprendhez, mely a pogány, de a keresztény kultuszgyakorlatban is a legbiztosabb tájékozódási pontunk térben és időben. Elsőként a magyarok térítő püspökének eljárásáról adunk hírt, miként is zajlott a bálványdöntögetés.

Bálványok, bálványozás, mágikus praktikák

A legenda szerint „Szent Adalbert püspök¹⁵ arra a szent helyre ért, mely ennek az országnak székvárosa.¹⁶ Volt itt egy hatalmas bálvány (ydolum). Ebből gyakorta démonok adták feleleteiket a népnek.¹⁷ Ennek ünnepére, s e szobornak csodálatára, a közeli városokból sokan gyűltek össze. A legnagyobb csődület idején pedig a szent püspök, Krisztusnak ajánlva lelkét, s a bálvány papjainak szeme láttára... a bálványt tűzbe vetette.”¹⁸ (Feltételezhetően üreges bálványról vagy mechanikus nagy bábról lehetett itt szó.)

Zolnay szerint a legrégebbi forrásokból (1416) ismert magyar szobor a fejéregyházi Mária-templom mellett álló Szent Anna szobra¹⁹ volt, közvetlenül annak a sírnak²⁰ a közelében, mely Anonymus állítása szerint Árpád fejedelem tetemét fedte. Talán épp az Adalbert által megsemmisített szobor helyére állították, e frekvenciált kultuszhelyet megszentelendő?

Vata lázadása (1046) után törvénybe iktatják: „A hamis isteneket meg kell tagadni, s a bálványokat összezúzni (simulacrum demoliri).”²¹ Vata volt az első, ki „először ajánlotta magát az ördögnek, leborotváltatta fejét és pogány módra három varkocsot eresztett”. Hosszú idő múltán²² „Vata fia, János, ki atyja szertartását követte, sok varázslót, javasasszonyt és jóst gyűjtött maga köré, ezek varázsigéi nagyon kedvessé tették őt az urak szemében. Számos papnője közül egy Rasdi nevezetűt a legkeresztényibb király, Béla király elfogott és olyan sokáig tartotta őt tömlöcbe zárva, míg saját lábát meg nem ette, és ott meg nem halt.”²³ Hogy még az ilyen elret-

¹⁵ Szent István királyunk megkeresztelője, a magyarok térítője. Lengyel földön szenvedett mártírhalált.

¹⁶ Zolnay László szerint e hely Óbuda vagy Fehéregyháza, talán Esztergom, s az esetnek 990–996 között kellett történnie. Lásd: Zolnay László: *Az elátkozott Buda*, 537.

¹⁷ Zolnay utal még a hasonló osztják szokásra – s egy csuvas bálványidéző és -válaszdalra.

¹⁸ Zolnay, uo., 537.

¹⁹ Gellért püspök idejében a magyarok még Szt. Annát (Mária anyját/Kedd asszonyát) azonosították a Nagyboldogasszonnyal, Szűz Mária pedig a pogány kori szűz isten-asszony, a Kisasszony égi szerepkörét vette át. Gellért kikelt az Anna-kultusz ellen. Ő vezette be a Nagyboldogasszony (= Mária) kultuszát (Zolnay, uo., 537.)

²⁰ Zolnay, uo.

²¹ Zolnay, i. m., 538.

²² Péter király és Aba uralkodása, pogánylázadás és Szent Gellért megölése s az Árpád-házi hercegek visszatérése után. KK. II. 27.

²³ KK. II. 23.

tentő erejű megtorlások sem tántorították el a köznépet a bálványozástól, bizonyítja, hogy I. Bélának még a következő évtizedekben is akadt dolga a régi hitet vallókkal. (Béla királlyá koronázása után) összehívta a nép ékesszóló véneit Fehérvárra, 1061-ben:

„... ezalatt a nép faemelvényeket készített nekik, hogy láthassák-hallhassák őket. Az előljárók követeket küldtek a királyhoz... »Engedd nekünk, hogy atyáink szokása szerint pogány módra éljünk, hogy megkövezzük a püspököket, kibelegzük a papokat... felakasszuk a dézsmafedőket stb.« – követelik ezek, s a király »elszomorodva« három nap gondolkodási időt kér –, ezalatt előljáróik a magas emelvényeken üldögélve ocsmány dalokat énekeltek a hit ellen. Az egész nép éljenezve helyeselt:

»úgy legyen, úgy legyen!« A harmadik nap a király parancsára rájuk rontottak, vezetőiket az emelvényről letaszítva eltiporták... s nagy nehezen lecsillapították a lázadást.”²⁴

Béla király fiának, Szent Lászlónak ez volt a törvénye: „akik pogány szokás szerint kutaknál áldoznak, vagy fákhöz, forrásokhoz, kőbálványokhoz hordoznak ajándékokat... bűnükért egy ökörrel fizessenek.”²⁵ Itt egyértelműen pogány istenképmásokról, emberméretnél nagyobb szobrokról, bálványokról van szó. Ha nem is tudjuk hitelt érdemlő módon bemutatni, hogy milyenek voltak azok a bálványoknál folytatott szertartások, arról, hogy milyen típusúak lehettek a szövegek, szemléletes képet adhatnak azok a középkor végi lejegyzések, melyeket az akkor praktizáló javasasszonyok szájáról írt le például Gosztonyi János győri püspök 1516–1518 körül.²⁶

Ráolvasások

A ráolvasás, a mágikus praktika művelői a *javasasszonyok*, ráadásul tevékenységükben *rontó-gyógyító bábokat* használnak.

Jó példa erre ez a lőtályog elleni Szelestei ráolvasás (*contra thargy equorum*):

Erdőn jár vala lebeke tárgy,
béka vala ekéje,

Somogyi Győző: I. Béla király, Magyar királyok arcképcsarnoka (2002–2005) sorozat, tojástempera, vászon, 40×50 cm (forrás: duna-haz.com)

²⁴ Képes Krónika, Helikon, 1987, II. 27.

²⁵ Zolnay, i. m., 536.

²⁶ Idézi Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágek, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Magvető, Bp. 1976, 101–102.

kígyó vala ostora,
szánt vala követ,
vet vala kevecset.
Parancsolok én tenéked,
hogy miképpen a kő nem gyökerezhetik és nem levelezhetik,
azonképpen te itt a lovon ne gyökerezhessél és erekedhessél.

E ráolvasás-szövegek lassan apokrif imákká szelídülnek. Az idők folyamán a mélyen vallásos öregasszonyok Boldogasszonyt és Krisztust is bevonják az eredeti rontásűző alapszövegbe, most már egészség-helyreállító célzattal. Állításunk igazolására a fenti leírást módunkban áll összevetni egy korabeli és egy mai változattal. Bornemisza Péter prédikátor a 16. században jegyez le egy csokorra való ráolvasást. Bár gúnyolódik rajtuk – „Ime, ezek is merő hazugságok, mi Urunk Jézus Krisztusnak, a Szűz Máriának, az apostoloknak káromlási, kikre bolond dolgukat költik... Az számárt is szentnek nevezi és több ezer hazugságra taszítja az szegény bolond emberi nemzetet”²⁷ – íróként mégsem tud ellenállni a szöveg varázsának. „Mért írtam ezeket?” – mentegetőzik szinte –, „hogy értsed, mi a bájolás, s vödd eszedbe, hogy az ördög találvány” – teszi hozzá szigorúan. Négy szép szöveget ír le, az egyik így szól:

Föld édesanya,
tenéked mondom előszer:
ennek a torkában
erős, pörös
torok ereszködett
torok gyíkja
béka levelegie
nyák foga omoljon
romoljon
benne meg ne maradhasson
erős, pörös
torok gyíkja
béka levelegie
nyák foga
disznó szakállá, kelevénye
omoljon, romoljon
Istennek hatalmából
Boldoganya parancsolatjával²⁸

Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek,
A Semptén nyomtatott mű első oldala
1578-ból (forrás: mek.oszk.hu)

²⁷ Bornemisza Péter: *Válogatott írások*, válogatta Nemeskürty István, Magvető, 1955. 256.

²⁸ Uo., 256.

Ugye hasonlók? Az alábbi harmadik variánst pedig 1971. okt. 31-én jegyezte le Erdélyi Zsuzsanna, Kaposvárott – több évszázadra az elsőtől. Talán meglepő, de a szájról szájra terjedő inkantációk szinte ugyanúgy szólnak ma is, ilyen pontos a népi emlékezet, különösen, ha gyógyító gyakorlat segíti:

Ezekiás püspök elment szántani
béka ekéjével
gyík üstökével
kígyó ostorával
addig szántotta a földet
hogyan az oszlott, bomlott
úgy oszlódjon, bomlódjon a te torokfájásod is.²⁹

Átvétel-átadás

Az 1971-es adatközlő, Török Sándorné a következőket mondta, még a vonaton, Erdélyi Zsuzsannának:

„Memyén 7 éves koromban Gálosi Ferencnéől, ki 70 éves volt, nyomkodta a torokomat és közben háromszor mondta el ezt – titokban csinálta Naca néni –, anyám nem szerette, nem volt babonás természetű anyám, úgy jött rá, hogy a babámra ráolvastam.”

„...én tuttam szömre is ráolvasni, használt...”

...mikor a Napnak legnagyobb ereje van...

...Boldogasszony igéjévé boldogasszonynak parancsolattá...³⁰

[...] Nagyanyámtú'... hajnalig égett a lámpa, elaludtam, szülém, ha a szépet mondja, keccsik föl... S akkor felkötött, No, keji fő, no, fiam... mindig a két térgyin térgyepütt, úgy, a kép előtt. (Bükkszenterzsébet, 1972. K. B. F.-né, 1891.)

[...] gyermekségemtől tudom ezt. Mindenféle fajam foka... egész nemzetségem (Monok, V. J.-né, 1886.)

[...] gyermekkoromban a pusztákon jártak olyan zarándok emberek... olyan nagy bot vót náluk, a bot végén feszület... igen réges-régen volt, olyan szakállas zarándok ember vót az... kislányom én megtanítalak benneteket imádkozni (Somogytamóc, 1972. Gy. M.-né, 1901.)

Valamikor lakodalomba mondták...mikor mentek a menyasszonyér'...a sarkon, minden lakodalomban eztet...” (Paradicsomba csendütenek, az angyalok énekelnek) (Nyitracsehi, Csehszlovákia.1973. K. F.-né, 1932.)

Hallgassunk bele az adatközlők emlékezéseibe is, hogy érzékelni tudjuk, milyen mágikus erőt tulajdonítottak ezek a 20. században élt, idős nők a rájuk hagyományozott imáknak, varázsformuláknak. Helyzetük a lejegyzés éveiben (1971–73) drámai; az egyházi és világi hatalom, sőt saját közegük is lenézi, üldözi őket.

²⁹ Erdélyi, i. m., 101.

³⁰ Erdélyi, i. m., 64.

[...] (nagyanyám) „kigyóna az esperesnek, az meg letiltotta őket, azt mondta nekik, dobják a tűzbe, azt nem szabad imádkozni... (ő) megmondta: esperes úr, én nem dobom be. (Nógrádsípek, 1972. XII. ...K. J.-né, 1920.)

...hát ennek nincs írója... kitalálta a nép maga... ezt úgy szokták árulni a koldusok a templomajtóba. (Bp. 1970. Mezőkövesd, T. A.-né, 1903.)

...már nem is köll a fiataloknak. Legyünk őszinték. Ez a korosztál kihál, osztán vige. Bezárhatjuk a templomot, aztán semmi se lesz. (Farád, Győr-Sopron m. 1971. Gy. S.-né. 1895.)

...Mán a fiataloktó' elmehet a templom...hát mit gondoltok ti? Hogy az Úristen Kukorica Já-

nos? Hogy avval lehet viccenyi?... (Nódrádsípek, 1974. K. V.-né, 1905.)

...Csak ne legyen valami baj...valami rossz ízébe bekevernek. Öreg létemre valahová elvisznek, vagy mit tudom én... (Pötréte, Zala m. 1973, P. J.-né 1927.)

...Hiszem, hiszem! Hát így tanultam lánykakoromtól... mer üdvözülni akarok.” (Bátaszék, Tolna m., 1971, P. L.-né, 1902. Józseffalva, Bukovina)

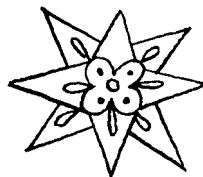
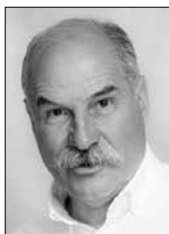
A ráolvasás zenei formáját Olsvay Imre összegzi, a görög katolikus adatközlő imájáról.³¹ („Hangmagasság alaphangon, végig igen tiszta.. A ritmus hol recitálás, illetve giusto, hol átmenet a parlando recitációba...”)

Varázshatalma volt és van máig azoknak az újévköszöntő szokásoknak is, melyeket kutatóink is a keresztény térítések előtti időkből, a pogány szertartások élő formákban ránk maradt örökségeként értelmeznek a népi gyakorlatban. A magyar folklór ezen darabjai a regösénekek, amelyekről a következő fejezetben szólunk.

³¹ Erdélyi Zs.: i. m., 84.

Márta Tömöry: The Source Regions of Hungarian Drama

Márta Tömöry (b.1944) is a theatre historian, playwright and puppetry dramaturgue. In her collection of essays titled *Mikor a bábok még istenek voltak* (*When Puppets Were Still Gods*), she reconsiders from the aspect of the genre of puppetry those media and forms of theatricality which, according to written and oral tradition, have characterized, from the early Middle Ages, the festive practice of Hungarians and the distinct worldview encoded in our mother tongue. The present publication, the first one in a prospective five-part series, takes the Hungarian chronicle tradition as a starting point to show how the magical practice and image system of mythical prehistoric times organically combined with the eschatological view of the Christian religion. It is proven by examples from real life that these layers of our culture have remained coexistent to this day in the medium of folk religiosity, representing a kind of universal vision.

A nyelv maga is műalkotás

Párbeszédben Berecz Andrással

SZÁSZ ZSOLT: Először is szeretnék gratulálni a Nemzeti Színház *Adventi Asztal*ához, amelynek tavaly decemberben a házigazdája voltál. Ez egyfajta ismerkedést is jelenthetett a számodra, hiszen csak múlt szeptembertől vagy nálunk társulati tag. Ezt a négy adást fölfoghatjuk úgy is, mint kerek egészet, mely különleges oldaláról mutatta meg a színészeinket. Nekem ebben az a figyelem volt a legfontosabb, ami a részedről megnyilvánult irántuk. S mintha a te színed előtt ők is másként nyilvánultak volna meg: koncentrált, jól fogalmazott megszólalásaik révén egy egészen új, izgalmas kép rajzolódott ki a társulatról. Az első COVID-os időszakban, tavaly márciustól nyár elejéig, amelyben a húsvét is benne volt, próbálkoztunk már egymással az online térben. Akkor szabadon választott volt a téma a színészek számára, s a megvalósításhoz kértek fel bennünket, dramaturgokat egyfajta konzulensként. Felteszem, ezzel az *Adventi Asztallal* is valami hasonló cél lebegett a produkció két rendezője, Malik Andrea és Pintér Szilvia előtt. A végeredmény viszont egészen más lett, komplexebb és jóval személyesebb.

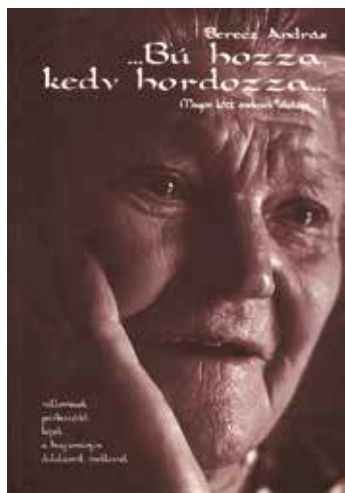

Az *Adventi Asztal* internetes hirdetménye
(forrás: nemzetiszinhas.hu)

A XXIX. Nemzetközi Betlehemes Találkozó megnyitója
Debrecen főterén 2019-ben (forrás: dehir.hu)

Nekem ugyanebben az adventi időszakban Debrecenben kellett volna lennem a XXX. Nemzetközi Betlehemes Találkozón, melyet 1991-ben Tömörty Mártával mi indítottunk útjára, akkor még a Népművelési Intézet égisze alatt. Ám ez az ünnep, elsősorban a világjárvány miatt, idén nem valósulhatott meg, úgyhogy fölborult az életem. Hiszen nekem évtizedeken keresztül ez az esemény jelentette az adventet, a karácsonyra való felkészülést. Amikor ezeken a találkozókön 30–40 csoport összegyűlik, akkor tulajdonképpen a teljes Kárpát-medence magyarsága jelen van, reprezentálva azt a 220–250 települést, amelyet az elmúlt harminc év alatt sikerült ebbe a vállalkozásba bevonnunk. Mint jó gazda,

ilyenkor a saját szememmel látom, lelkileg milyen kondícióban vannak a magyarok, s ez az, ami idén a legjobban hiányzik.

Most, amikor veled egy öt részesre tervezett beszélgetéssorozatra kezdünk, hadd mondom el, mi inspirált erre az eszmecsere. Úgy érzékelem, társulatunk fiatal tagjainak igényük van arra, hogy meghallgassák az „apák” hatvanon túli nemzedékéből azokat, akik lassan maguk is átlépnek a „nagy öregek” sorába. A kihívás számunkra az, mit és hogyan tudunk átadni nekik ebben a mostani fölfordult világban, az élethosszig tartó tanulás jegyében, ami a mi generációnkra kiváltképp jellemző. Mai beszélgetésünkhöz egyfajta sorvezetőként átküldtük neked Tömörty Márta *Mikor a bábok még istenek voltak* című könyvének azt a fejezetét, mely ebben a lapszámban ugyancsak olvasható. Ennek a színházi gyakorlatunkkal párhuzamosan folytatott kutatómunkának fontos szerepe volt abban, hogy megszületett egyfajta szintézis, mely a kilencvenes évek közepétől a Hattyúdal Színház működésében öltött testet. Megpróbáltuk a teatralitás felől újragondolni a középkori szövegméleinkben megőrzött legendákat, ünnepi rítusokat, azt a máig fellelhető, sajátosan magyar szakrális dramatikus szokáshagyományt, mely a pogány kortól jelen volt a népi gyakorlatban, de az udvari „magas” kultúrában

is. Népdalénekesként és mesemondóként te is ennek az örökségnek a tovább életetetését és kutatását vállaltad föl. Gyűjtőmunkád tapasztalatairól számoltál be „...Bú hozza, kedv hordozza...” című 1997-es könyvedben, mely tankönyv lett a Zeneművészeti Egyetemen, és ígéred ennek a folytatását is. Első kérdésem na-

gyon egyszerű: Mit csinálsz most? Mi mindennel foglalkoztál ebben a vírusos, új világban?

BERECZ ANDRÁS: Nem mindig tudtam kihasználni, amit ez a vírushelyzet, kényszerű szabadság felkínált. Ókovács Szilveszter kérésére írtam egy librettócskát, abban például nagy örömöm volt. Hány János történetét kellett az Eiffel műhelycsarnok és a Törekvés sport klub futballtörténelmével házasítanom.

Mondjuk úgy, hogy az északi sarkot a délivel kellett összehajtogatnom. Mindezt úgy, hogy daljáték legyen. Az lett a címe, hogy „K. Eiffel Jancsi tanösvény”. Aztán még kedves álmom volt, hogy a 20. századi magyar eposzt, népdalokat, verseket, legendákat egy CD-re fölvegyem, amikben az első világháború, a gazdasági válság, az orosz hadifogság és a kollektivizálás egy ívben megjelenne. Ezek a magyar népnek alig ismert, pedig részben felgyűjtött alkotásai. Magam is gyűjtöttem ebben a témában. Ezzel még adós vagyok. Csapatmunka lenne. Nehezen szervezek, meg kellett volna már csinálni a karantén idején, de valahogy a kirándulások, séták győztek. Azért még az asztalomon van. Farkasszemet nézünk. Amúgy a filmezgetés tölti ki leginkább a napjaimat. Kinyújtott karral – megérezve, hogy körülbelül mekkorát fog be a fejemből a telefon — kivinni erdőbe, folyópartra, barlang elé valami olyan gondolatot, amit meg tudok osztani az emberekkel. Marci fiam volt a múzsa. Azt mondta, ne lógasd az orrod, folytasd a mesterséged, itt van ez az okostelefon, most a filmezésnek jött el az ideje. Gyakorold magad, a semminél jobb, de két és fél percnél nem lehetsz több. Ezzel meghúzta a műfaj határait. A harmadik perc locsogás, nem kell. Ez nekem szokatlan volt eddig. Legtöbbször átlag negyedóra a bevezetés, az alatt eldöntöm, hogy merre is irányítsam a műsort, melyik dallal válasszam el a meséket, milyen történetet szűrjak be... Másfél-két óra, amíg kitombolom magam, tíz perc a levezetés, öt perc a ráadás. Az ismerkedés, szelfízés, pogácsázás, borozás sokszor az előadás leghevesebb és legemlékezetesebb része, az nemegyszer reggelig, vonatindulásig tart. Most meg? Két és fél percbe kell szorítanom. Iskola ez. A népművelői hajlamom itt jön ki: nem akarok olyan műsort létrehozni, ami az embereket nem szólítja meg. Nem érde-

A Berecz-család férfitagjai 2019-ben. Balról jobbra: Mihály, István és Márton (forrás: mandiner.hu)

A Palackposta 23. része, 2020 július 13-án, Berecz András facebook-oldalán (forrás: facebook.com)

kel az a fajta előadás, ami hidegen hagyja a közönséget. És főleg a fiatalságot. Ez persze nem könnyű, ők egyszerre csak száz dologra tudnak figyelni. A szemük kapkod, két mondat közt már üzit küldenek, kapnak. Na, ennek a drága, izgatott, telefonos, leszegett fejű ifjúságnak mondani valamit, ezzel kísérletezek most. Ezt például, ha nem is mindig sikeresnek, de hasznosnak gondolom, és örömöm is van benne. Persze sok kérdés fölmerül menet közben. A legfontosabb, hogy miért filmezem én a krumplifejemet? Ez elég kockázatos. Úgyhogy kezdtem vágóképeket is készíttetni. Ezek sokszor érdekesebbek lettek a fő mondanivalónál. Hogy a háttérben mit mutatok meg, van-e értelme azt megmutatni, nem szájbarágós-e? Ez mind filmes kérdés. Nem tervezek elmerülni benne.

Sz. Zs.: A két és fél perc leírva 1500–3000 karaktert tesz ki, ami egy folyóirat-szerkesztő számára túl rövid szöveg, nem alkalmas egy komplex gondolatmenet kifejtésére. De egyre többet halljuk, hogy a mai átlagolvasó ennyit bír befogadni. Én ezt nem hiszem el. Neked mi a tapasztalatod? Ezt az ellentmondást hogyan lehet feloldani?

B. A.: Nekem ez a rövid, tömör forma most épp nagyon tetszik. Eleve nem komplex gondolatmenetnek szánom. Elég most egy emlék és egy mesetöredék

társítása, távoli jelenségek összefűzése. Vagy elég néhány szó egy dal elé. Heltai kurta meséit is szeretem, és az egy estés, nagy meséket is. Szeretem Fáy András tömörségét és a parttalanul hömpölygő Hazug Pista bácsi tudományát is. Másra jók. Az éremművészet és a freskófestészet nem összehasonlítható. Az egyik ezt tudja, a másik mást tud. Egyébként meg a folyóirat szerkesztőnek ki kell tölteni az adott, olykor lepedőnyi oldalszámot. Itt egy zsebkendőnyi területen is megmutathatod, hogy táncolni tudsz. A komplex gondolatok

Bercs András Hazug Pista bácsival,
röviddel annak halála előtt
(fotó: Hír Mihály, forrás: bereczandras.hu)

alapos kifejtése ritkán húsbavágó, az emberiségre sem az ilyen műfaj hatott leginkább. Amúgy persze hogy szükséges a jelenségeket tisztázni. És ezt csak következetesen, alaposan érdemes.

Sz. Zs.: Műfajról beszéltél. Mik ezek a két és fél perces szövegek? Mesék?

B. A.: Meserészletekkel kezdtem, kis történetekkel folytattam, most jelenleg egy kis önéletrajz is van benne, olykor kis képzőművészet, alakulgat. Olyat szeretnék, ami újra visszahallgatva, -nézve is érdekes. Talán a gépi rögzítés természetéből fakad ez a vágy. Az ember szeretne olyan szép és talányos szövegeket megörökíteni, amik szinte tőle függetlenül is képesek megújulni. A többretegű minőség már megörökíteni érdemes. Különben az ember csömört kap saját

mesterségétől. És kell a játék. Ha nincs benne titok, nincs benne játék, például a szórenddel, akkor azt nincs miért rögzíteni, csak bosszúság az egész. Utóbb szégyelli az ember.

Sz. Zs.: Tehát a nyelv maga is tárggyá válik nálad ebben a két és fél perces műfajban.

B. A.: Nem vagyok népművelő, de titkos szándékom a magyar nyelvet, amennyiben lehet, fejleszteni, csiszolgatni. Azért nem szoktam ezt nagydobra verni, mert a szándék – egyébként bármilyen műalkotásban – jobb, ha nem látszik. Elveszítheti a hamvasságát, vonzását. De az, hogy a magyar nyelv folyamatosan romlik, főleg a kultúraosztogató helyeken, ott, ahol egészséges állapotában a legfényesebbnek kellene lennie, ez persze engem is bánt. Sütő Andrást idézve jól használható, életképes „szó-magoncokat” gyűjtögetek, és olyan nyelvi megoldásokat, leleményeket, amelyek sáros utak végén még élnek, csak alig akad, aki hallótávolságon belülre hozza őket. Nem csak egy népnek válik javára, ha a szép nyelvi megfigyeléseket, elődei tapasztalatait, látását meg tudja becsülni, és még használni is tudja. Az egész emberiség gazdagodik általa. A szépet, a találót, az eredetit nemcsak azért érdemes megtartanom, mert magyar vagyok, hanem azért is, mert ha jön majd egy jobb világ – és a szlovák, román, vagy ukrán ember megkérdezi tőlem: tudok-e olyat mondani, amit ő nem – akkor mondom neki. És akkor nem okozok neki csalódást. Tehát meg kéne őriznünk a magyarságot a szlovákokért, a románokért, amerikaiakért... az egész világért. Ha már magunkért csak döcögve, szegyenkezve megy. Egyrészt daczból is, mert kéthetenként eltűnik egy nyelv a világból, és ez azt jelenti, hogy egy-egy pótolhatatlan látásmód is eltűnik. Persze a magyar nyelv ápolását nekünk kéne elvégezni. És csakis odaadó örömmel. Meghálálja. A nyelv maga is műalkotás. Az emberi kapcsolatokat tudja megszépíteni a pontos, szép fogalmazás, a nyelv. Ez tán az emberiség legszebb alkotása. A sok szörnyű mellett. A szobrászat anyaga lehet fa, kő, a nyelv anyaga a hang, hangcsoport. Én, ha azt mondom: fa, érzem az anyagát. Vagy például, ha azt mondom: mulatsz. Ez is milyen összetett, milyen érzékeny megfigyelésre épít! Az időt megkergeted, pedig a percek nélküled is „múlnak”, de te olyant művelsz, hogy még segítesz is neki. Hátára pattansz, megsarkantyúzod. Én múlatom azt a gonosz időt, ő pedig csak szenvedjen, ráfér a bitangjára! A nagy drámának, a múlt idő-

Sütő András (1927–2006)

nek itt cselekvő része vagyok. Mert énekelek, mert táncolok. Persze van ebben humor is. A mulató ember legtöbbször többnek érzi magát, mint ami, kibújik a bőréből, sorsából... „sose halunk meg”... Igaz? Vagy mikor azt mondja a bihari ember: „Száz tű hosszát megjárt öreg lábai fürge bocskorba vannak fűzve”. Ő itt megdicsérte, milyen jól táncol az öreg. A „száz tű hossza” azt jelenti, hogy száz-éves. Évenként egy bocskor. A magyar ember nem szeret szembe dicsérni, ezért azt mondja, a bocskora fürge. Nem a lába. Ezekben a mondatokban történelem bujdosik, lelki alkat, egyik ember viszonya a másikhoz, még tán a népsűrűség is benne van – egy picit állj odább, barátom, ne lihegj az arcomba, na, most gyere közelebb, hadd nézzek csak a szemedbe!

Sz. Zs.: Sütő Andrástól főlemlegetted a „szómagoncok” kifejezést. De említett köteted alcíme, a *Magon kött énekesek iskolája* is hasonló szemléletet tükröz. Bábosként én is készülök egy könyv megjelentetésére, amire az OSZMI kért föl, miután fotódokumentáció készült 2019 őszén, a hatvanadik születésnapom alkalmából Pécsen rendezett életmű-kiállításomról. Nézem ezeket a képeket, és arra gondolok, hogy a bábnak úgyszintén sajátos nyelve van, mely egy másfajta, ha úgy tetszik, archaikus gondolkodásra vall. Átvitt értelemben a bábfigurák is afféle „magoncok”, amelyek képesek magukba sűríteni akár egy eposzi méretű történetet is. A gyerekek számára a bábos műfaj továbbra is alkalmas arra, hogy élővé tegye a legendák és mesék világát. De ehhez a bábos képzésnek is a tradíció értő olvasata felől kellene megújulnia, ahogyan ez a népzene egyetemi szintű oktatásában már bevett gyakorlat. Amikor téged 2014-ben akadémikussá választottak az MMA-n, laudációjában Antall István arról beszélt, hogy könyved megjelenése után mindjárt meg is hívtak az ELTE néprajz szakára előadni. Ma is rendszeresen hívnak tanítani?

B. A.: Hívogatnak, de már nem rendszeresen. Annyi erőt elvesz, hogy amellé a színpadi életem elakadna. Három évig tanítottam Sopronban, a Németh László Népfőiskolán. Ez azt jelentette, hogy kéthetente egy-egy hétvégén tanítottam. Nem tudom megbecsülni, mennyit készítettem, de teleszántottam sok papírt gondolatokkal. Mindig a többszörösét írtam, mint amit el lehetett volna mondani, és sohasem azt, amit végül elmondtam. Aztán az a felfokozott lelkiállapot, amikor egy énekről, egy díszítésfajtaról meséltem... hát sokszor olyanokra jöttem rá tanítás közben, amire magamban sose jöttem volna. Sok szép s jó volt benne, ez igaz. A daloknak is ki kellett alakítani egy-egy olyan változatát, amit mindahányan együtt is énekelni tudtunk, és néhányat olyat, hogy azon a jobbaknak is legyen mit kínlódni. Nem is tudom, ez hasonlít a szerelemre, ez a tanítás. Amikor befejeztem, ki is merültem teljesen. Ha valaki szólt volna hozzám, elszaladtam volna. Az is lehet, ha mély vízbe lettem volna lökve, és nem lett volna ez a színpadi élet, belerázódtam volna. Valahol mindent el kell kezdeni. Szóval így jártam én ezzel a kétheti tanításfélével is, többet én aztán vállalni nem nagyon mertem. Igaz, az előadásaimba be szoktam iktatni énektanítást, amiért sokszor hálásabbak az emberek, mint az előadásért. A közös éneklés szinte kicseréli az

embereket. Éneket tanítottam sokfelé a világban. Ezek koncert-körútjaimhoz kötődtek. Nagyon élveztem. Tanítottam magyarokon kívül amerikaiakat, svédeket, hollandokat... Magántanárként is. De hát legjobb a közös éneklés. Két-háromszáz idegent magyar dalra tanítani! Mikor látod, minden hangot, minden szót érteni akarnak, és nem tudják abba hagyni! Aztán ott van a mesetanítás. Talán azt is említsük meg, a Hagyományok Háza kezdte ezt el. Nagyszerű eredményeket értek el.

Sz. Zs.: Amikor készültünk erre a beszélgetésre, szerkesztő társam, Ágnes – aki amellet, hogy költő, másfél évtizeden át gyakorló tanár volt –, ezt a kérdést vetette fel: vajon miért kopott ki a pedagógiai gyakorlatból, hogy aki irodalmat tanul, maga is megpróbálkozzon az írással?

PÁLFI ÁGNES: Azzal kezdeném, amit az *Adventi asztal*hoz érkező színészen megfigyeltem: attól, hogy tudták, kinek hozzák oda a maguk tárgyát vagy történetét, mindjárt másképpen viselkedtek. Mindegyikükön éreztem, hogy személy szerint neked szánják, amit adnak. S eszembe jutott erről, hogy amikor középiskolában tanítottam, minden évben akadt valaki a tanítványaim közül, aki megnyerte az iskolai versíró versenyt. Anélkül, hogy amit beadtak, nekem előbb megmutatták volna. Soha nem hozakodtam elő a saját verseimmel, valami mégis átragadhatott rájuk. S rögtön olyasmit produkáltak, amiről nem is tudták, hogy képesek rá. Ugyanezt tapasztaltam most az *Adventi asztal* adásait figyelve: olyan komponáltság és kölcsönösség hatotta át, tartotta össze az egészet, ami a tavaszi Szín-Ház-Hoz sorozatban nem tudott létrejönni. Ez az, ami nagyon fontos a pedagógiában is, hogy ne én akarjam ráerőszakolni a diákokra az akaratomat, hanem olyan helyzetet teremtsék, hogy maguk akarjanak megnyilvánulni. Például úgy tanítom a verstant, hogy maguk érezzenek késztetést a versírásra. Persze erre a legtöbben azt mondják, hogy elmegy vele az idő, de én azt tapasztaltam, ez a plusz-ráfordítás mindig megtérül. Szabadnak, szabadabbnak kellene lenni a tanításban. Titokza-

Fábián Éva a Hagyományok Házában
2018-ban mesél a gyerekeknek
(forrás: hagyomanyokhaza.hu)

Udvaros Dorottya és Berecz András az *Adventi Asztal* utolsó adásában, 2020. december 20-án
(fotó: Eöri Szabó Zsolt, forrás: nemzetiszinhez.hu)

tos kapcsolat ez, de az biztos, hogy a tanítványra elsődlegesen mindig a tanár személyisége hat.

B. A.: A régiek azt mondták: a szó tanít, a példa vonz. Elöl szokott járni a példa, legeslegelől a játékos példa. Kicsit füllentettem előbb, amikor azt mondtam, hogy én nem tanítok, mert titokban azt hiszem, hogy a színpadi élettemmel is tanítok. Családi pedagógiám is inkább a példaadásra épít. Nem nagyon magyarázgattam a gyermekeimnek. A jó séta, a vacsoraasztal könnyed, vonzó és hatásos iskolának tűnik. Persze kérdésre választ adni nagyon jól esik, igyekszem nem elmulasztani. Egyelőre úgy néz ki, hogy egyikük útja, világlátása sem idegen tőlem, egyikük sem lépett át olyan határon, amitől meg kéne hőköljek. Hiszem azt, hogy egyszer, ha befekszünk eleink közé, meg fogják kérdezni: fiam, mire vitted az ügyünket? Milyen jó, mikor erről még itt, napvilágon beszélni tudunk, és nem kérésre, hanem csak azért, mert olyan jól esik. Az *Adventi Asztal*-ról pedig talán érdemes elmondani, hogy ez megint a hagyományt dicséri. Azt, hogy a formákat, alkalmakat milyen jól kitalálta az emberi közösség. Mikor megkért Pintér Szilvi, hogy hozzunk össze valamit az adventi ünnepre, nekem Pál

Pál István (1919–2015)

Pista bácsi, a tereskei pásztor jutott rögtön eszembe. Őt láttam magam előtt, ahogy a karácsonyi asztalt szépen megépítette. A hagyomány ezer életképes formát kínál a mai embernek is. Így például ezt is. A karácsonyi asztal lényege, hogy a gazda – aki a földdel foglalkozik és onnan várja a jövőjét, aki Teremtő nélkül nem tud elképzelni egy percet sem az életéből – ilyenkor mit tesz az asztalra. Az ilyen gazda mindent idehoz, ami fontos az életében: ekét, fejszét az asztal tövébe teszi, szalmát hint széjjel, ha arra jön a szent család, legyen nekik

szállás, az asztalra fölrak mindent, amit ünnepinek tart. Ha egy angyal felülről megláthatta volna mondjuk száz éve például azt a körülbelül ötmillió asztalt itt a Kárpát-medencében, az itt élő emberek minden reményét, fohászatát megismerte volna. Az ember reményeinek térképe lehetett ez. A gerezdekre vágott almában képes meglátni az ilyen ünneplő ember a családi összetartást – felér ez egy költői szépségű hasonlattal. Vagy amikor kiválogatják a gyimesi csángók a bogos fákat, mert az sokáig ég, tovább parázslík, s az éjfél mise előtt ezt teszik a tűzre, hogy a családi szeretet ne lohadjon. Azt gondoltam, ha Pál Pista bácsi ezt a karácsonyi asztalt meg tudta készíteni, akkor a Nemzeti Színház színészei miért ne tudnák. Ők is tele vannak reményekkel, álmokkal. Tegyük oda diót, búzát, szalmát a régi rend szerint, de lássuk, mi az, amit ők maguktól odatenné-

nek. Ami az ő álmaikra, hálájukra, életükre utal. Lássunk bele egy mai színészember életébe, gondolataiba, emlékeibe. Lássuk meg, milyenek vagyunk együtt. Milyen a Nemzeti Színház társulata 2020-ban? Lelke lett a játéknak, úgy éreztem, szárnya nőtt. Persze hogy lehetett volna jobb is. Bánom, hogy a kitűzött célt végig szem előtt tartottam. A felkérés úgy szólt, hogy két-három percekbe foglalja mindenki a mondandóját. Ehhez nem kellett volna ragaszkodnom, rugalmasan meg kellett volna feledkezniem róla, és engedni itt-ott a szép vallomásokat. Olykor nem kellett volna lenyelni a reakcióimat, ez a házigazdaságtól idegen. Igen, olykor inkább házmester voltam. Amikor valaki „kitette a lelkét”, a szíve ott dobogott a foga közt, szünetjére lecsapva szépen megköszöntem, hogy eljött, és szinte kitessékeltem. Persze, ki tudja, ha nem kergettem volna az időt, milyen hosszú műsort hoztunk volna létre, az sem jó. Főleg a mostani világban. Amúgy a műsor előkészítése boldog lelkigyakorlat volt, elmerülhettem abban, amit színészeink más interjúkban vallottak magukról. Nagy élmény volt éjjelenként a lelkükbe nézegetni, meg-megsejteni, amit ők se tudnak egymásról. Jó volt gondolataik közt tájékozódni. Bánom, hogy Blaskó Péter nem jöhetett el. Az ő egyik szép gondolatát még most is hiányolom onnan az asztal mellől. Azt, hogy a világ legszebb mestersége a színészet, mert a színész a teremtésbe kóstolhat bele. Úgy, hogy nem létező szellemalakokba, irodalmi figurákba vagy történelmi alakokba, akik már régen nincsenek, lelket lehel, saját testével, szellemével, hosszas vajúdásokkal életre kelti őket. Odaadod a lelked Julius Caesar-nak, szinte kikel a porból, vagy egy sose volt bűdös disznónak, vagy egy szerelmes alaknak – ez olyan, mint részt venni a teremtésben. Na majd hát-ha egyszer sikerül még találkozunk! Mindenki csodát művelt, szerintem ezt a sorozatot folytatni kéne. Csak nyerne vele a társulat... és a közönség. Egy-két lehetőséget meg is álmodtam már.

Sz. Zs.: Visszakanyarodok kicsit a betlehemhez, hiszen ez is egyfajta színház: a Teremtővel való komálást, a születés csodáját viszi színre a családok intim terében. Nem ment

A színészek által hozott tárgyak a Nemzeti Színház adventi asztalán 2020-ban (fotó: Eöri Szabó Zsolt, forrás: nemzetiszinhas.hu)

A szentegyházi betlehemesek szülővárosukban az 1990-es évek elején (fotó: Karácsony Molnár Erika)

volna a találkozó évenkénti megrendezése, ha nem betlehemeztünk volna magunk is. A cél nyilvánvalóan az volt, hogy mindenütt tartsák meg ezt a hagyományt, ahol összetartó faluközösség van mögötte, a fokozódó civilizációs nyomás ellenére is. Hogyan lehet ebből mozgalmat csinálni, megtalálni azt a végső mozgatót, melyet át lehet plántálni mindenkibe, főleg a gyermekekbe? Saját betlehemesünk megalkotása során a legtanulságosabb az volt, hogyan egyeztetni a pogánynak mondott, animisztikus hitű ember a világról alkotott képzeit a keresztény szimbolikával. A találkozókon egymás produkcióját látva a csoportok tagjaiban egyfajta öntisztulás ment végbe a beszéd mód, a gesztusnyelv tekintetében, ami egy újfajta teatralitásként hatott. Érzésem szerint valami ilyesmi volt a mostani *Adventi asztal* hozadéka is. – Érdekelne, szerinted hogyan lehetne helyreállítani a nyelvhez való aktív viszonyunkat. Nyilván ez az, ami nap mint nap foglalkoztatja a színészeket is. A régi nagyok többsége, Bessenyei, Sinkovits, Páger Antal vidékről származó művész volt, akik ennél fogva egy parasztembert éppen úgy el tudtak játszani, mint egy főrangút. Mint ahogyan most a Nemzeti társulatában is a perifériákról vagy a határon túlról érkezett a legtöbb fiatal. Tanítanád-e őket, ha megkérnének?

Róna József egészalakos Bessenyei György-szobrának feje, 1929 (fotó: kozterkep.hu)

embert éppen úgy el tudtak játszani, mint egy főrangút. Mint ahogyan most a Nemzeti társulatában is a perifériákról vagy a határon túlról érkezett a legtöbb fiatal. Tanítanád-e őket, ha megkérnének?

B. A.: Hát meggondolnám, hogy tanítanék-e. Ha azt kéri, mondjak mesét, akkor nem vagyok zavarban, azt az első pillanatban fel tudom ma már mérni, el tudom dönteni, mit mondjak. De tanítani már azt hiszem, nem volna ilyen könnyű, rendszerbe kéne foglalnom, mit is tanultam a harminc év alatt, mi az, amit át tudnék adni. Az adomázgatás nem tanítás.

Sok öntelt, készületlen tanárhoz volt szerencsém, nem szeretnék nyomukba lépni. Ha valaki kérdezne, irányítana, a tanulnivalók közé be tudna illeszteni, persze hogy szívesen mennék. Ilyesmi elő is fordult már. A nyelv szeretetére mindenképp kitérnék. Ha lehet, fedezzék fel és szeressék anyanyelvünket. Ezt egyre sürgetőbbnek érzem. Bessenyeit Györgyöt segítségül hívnám, az biztos. 1778-ban írta: „Olyan szánakozásra s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinyítik némelyek magokat, hogy magyarul nem lehet, mondják, jól írni, okoskodni, mivel sem ereje, sem elégsége nincsen a nyelvnek, melyekkel a tudományok szépségét és mélységeket elől lehetne adni. Olybá venném, ha mondanád egy nagy hegynek, mely arany kővel tele volna, hogy semmit nem ér, mivel nincs bánya s bányász benne. Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik, mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai őtet sem ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akar-

ják?” Az angol nyelv sem rögtön lett ilyen pompásan hasznos nyelv, hanem attól vált azzá, hogy olyanok kezdték művelni, akik becsülték és javát akarták. Ha ilyen „angolosan” közelednénk nyelvünkhöz, akkor például, hogy messzire ne menjünk, a színházat világért se *csinálnánk*. Hanem *művelnénk*. A *csinálok* szót meghagynánk egyebekre. Bessenyei élénk állította példának azt a népet, amelyik nemcsak a lovait szereti, kertjét gondozza – úgy, hogy közben az esetlegest, a „természetest” is meg tudja becsülni –, hanem az anyanyelvét is. Vagy ott vannak a törökök. Kemal Atatürk rájött, hogy sok a perzsa, meg az arab jövevényszó a török „felsőbb körök” nyelvében, ezért létrehozott egy nyelvészekből álló csoportot, és megújították a nyelvüket. És ennek örülni tudtak. A National Geographic folyóirat egyik számában írja, hogy a mandarin, az angol, az orosz és a spanyol nemsokára felszippantja a kisebb, de semmivel sem értéktelenebb nyelveket, tehát kultúrákat. „Mint madár a tollait, anyanyelvünk szavait úgy hagyjuk el” – ezt mondta a szerzőnek egy most kihalt amerikai indián törzs utolsó öregje.

Sz. Zs.: Vidnyánszky Attila színházát figyelve jutottam arra, hogy a kétezres évek elején a beregszászi társulat azért tudott olyan nagy erővel berobbanni a magyar színházi életbe, mert náluk még fellelhetőek voltak azok a diftongusok, melyekhez másfajta, jóval nagyobb energiával telített gesztusok tartoznak, mint amelyeket a fővárosi színészekről abban a lehangoló időszakban megszoktunk. Az általam emlegetett angollal kapcsolatban eszembe jut, hogy Berzsenyi Bellaagh Ádám, aki magyar szülők gyermeke, Svédországban született és Angliában tanult színészetet, valamint rendezést, arról tudósított a Szcenáriumban, hogy csupán Nagy-Britanniában úgy húsz-huszonöt nyelvjárás létezik, és azokat a színészhallgatónak ott kötelezően meg is kell tanulniuk. Egressy Gábor, akitől mostani lapszámunkban is közlünk egy szöveget, könyvének gyakorlati részében ugyancsak a nyelvjárásokkal kezd el foglalkozni, mondván, hogy ezeket mint a karakterformálás alapját a magyar színésznek kötelező tudnia, amellet, hogy a végső cél az irodalmi nyelv magas szintű művelése.

B. A.: Már Dante is foglalkozott a dialektusokkal. Az európai talajtalan latinnál jóval többre értékelte a tűzhely mellől hozott olasz nyelvet. Kifejezőbbnek, élettelibbnek tartotta. Brassai Sámuel, az erdélyi polihisztor is a tájnyelvben rejlő hatalmas lehetőségekről beszél. Szabó Dezső például kifogásolja a Tamási Áron írásaiban lubickoló székel beszédet. Talán nem járt eleget arra. Tiszta vétek zabolát tenni az ilyenre. Szinte önálló nyelv, szinte egy másik nyelvtant érdemelne. Talán erről a témáról is érdemes lenne egyszer beszélni. Arról, hogy miközben amerikai filmek sokasága jelenik meg a magyar színpadokon, hova sikkadnak el a minket érintő történetek, a mi témáink? Hol van megírva a 1988-89-es erdélyi ki-rajzás, amikor az erdélyi magyarság tömegesen menekült hozzánk? Itt sírtak egymást ölelve a Keleti pályaudvaron. Az utasok nem nagyon vették észre. Hogyan lehetséges, hogy tájékozatlanságból románnak nevezik őket a facebookon, közösségi oldalakon? Miért van az, hogy nagy és győztes népek meséit fűjjük, miközben a magunké a körmünkre ég? Meddig késlekedünk? Hol akad ez el, miért, hogy

Magyar határőrök a román–magyar zöldhatáron átszökött erdélyi fiatalokat kísérek 1988-ban (fotó: Oláh Tibor, forrás: archivnet.hu)

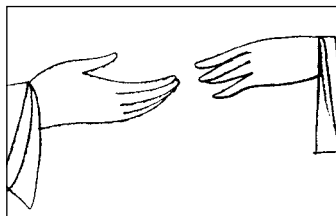
alig-alig talál rá a magyar színház, a magyar film ezekre a történetekre? A 80-as években Erdélyből, vagyontól megfosztva, összeverve, télvíz idején átszökött a zöld határon egy ezermester székely ember, és hiába kérte, hogy magyar állampolgár lehessen. Nem lehetett. Svédországba ment. Amikor ott jártam előadást tartani, Stockholmtól öt órányira találtam rá. Székely kapuban állt. Svéd fenyőből maga készítette. Svédok csudálatára. Állt a kapuban, svéd áfonyából készített pálinkával várt. – Ez nem elég a filmvászonra? Vagy ki fogja megérte-

ni a magyarszováti asszonyt, aki a fiának 1987-ben énekelve sírta, hogy innen Romániából tűzön-vízen át Magyarországra menjen, mert ott még, ha földről eszik is, de magyar kenyeret fog. És ez csak a jéghegy csúcsa... Vajon értjük-e elegenden a székelyszállásról „magyarba” jött fogaskerekű-vezető édesapjának intelmét? Mikor kapuig kísérte a fiát, azt mondta neki: „Légy jó fiam, és ne fogadj szót senkinek!”

Lejegyezte: Ungváry Judit

Language Itself Is a Work of Art In Conversation With András Berecz

A five-part series of conversations is launched in the January issue of *Szcenárium* with singer and storyteller András Berecz, a member of the National Theatre Company since September 2020. He appears in *Csíksomlyói passió* (*The Passion Play of Csíksomlyó*), in the repertoire since 2017, and has also given recital evenings regularly since 2013. In the planned conversations with the editors and invited authors of the journal, an attempt is made at a sort of generational stock-taking: an answer is sought to the question as to what kind of intellectual heritage the nomadic generation of the seventies, having emerged with the *Táncház* (dance house) movement in the mid-seventies, is capable of passing down to successive generations in the different spheres of folk culture. From month to month, following the order of the festive calendar, current topics related to traditions will be discussed. The first conversation, referring back to the four online broadcasts of the National Theatre's "Advent Table", covers the most important issues that concern us all: the chances of bequeathing the worldview coded in the mother tongue in the communication society of our time, and the missed opportunities in the three decades after the regime change to regenerate our cultural identity. András Berecz mentions a current plan of his, too: he would like to create from his own collections representing twentieth century events and watershed moments the "epic" of the last hundred years of Hungarians.

EGRESSY GÁBOR

A színészet könyve

(3. részlet¹)

A pesti nemzeti színház megalapításakor a viszonyok nem voltak kedvezők arra nézve, hogy az országgyűlés oly forrásról is gondoskodhatott volna, melyből ez intézet a maga szellemi szükségeit folyvást fedezhesse; s biztosítéka legyen az iránt, hogy azon fontos érdekek, melyek ez intézethez kötvék, s a színház fenn-tartását okadatolják, folyvást illetékes kezekben legyenek. Mert hogy egy országos intézetben, vagy azon kívül, akárkik és akármint hirdessék az igét a *nemzet nevében*: az a nemzetre nézve mégsem mindegy. A színházi iskola tehát úgy tekinthető, mint a színház épületének erkölcsi befejezése, mellyel a nemzet magának régen tartozik. Az iskola, míg egyfelől a magyar színművészet alapját veti meg: addig másfelől a hazai magyar színházakat összhangzásba fogja hozni a kor műveltségével, s őrködni fog azon befolyás fölött, melyet e művészet a nemzet társadalmi életére gyakorol.

Kevéssel ezelőtt még a magyar ifjú, ki színésznek született, ki az iskolából és gyermekkorából kilépve, a szépről és dicsőről álmodott: nem tudta, hova forduljon, merre induljon. Az irodalomban nem talált jelekre, melyek a földön járt színművészi szellemek nyomait mutatnák. És mégis mennie kellett, magára hagyottan, út és kalauz nélkül. Mily sokáig tartott az iránytalan tévelygésnek e csillagatlan éjszakája! ... s az ifjú vándor mennyi erőt és lelkesedést pazarolt el hiába! – Minő küzdelmek és gyötrelmek árán szerzette meg azon tanúságokat, miket a tapasztalás más országokban már rég följegyezgetett, de amely ismeretlen nyelveken szóló könyvek előtte zárva voltak. És mily sokáig bolyongott volna még bizonytalan utakon, ha eléje a véletlen alkalom egy-egy mesterművet nem állít, melyeknek fénye őt a sejtelmi állapotból tiszta eszméletre virrasztja, s az egyedül igaz irányt előtte megvilágítja. És midőn már rossz szokásaitól

¹ Vö. Egressy Gábor: *A színészet könyve*, nyomtatott Emich Gusztáv Magy. Akad. nyomdásznál, Pest, 1866, 16–24. A szöveget mai helyesírással közöljük.

nagy fáradtsággal megszabadulhatott, midőn szerencsésen levetkőzhetette modorait, melyek már második természetévé kezdtek válni, s végre midőn eljutott azon pontra, hol számot tud adni magának arról, mit miért tesz; miért kell ezt így tenni és nem másképpen; midőn jól érzi: mi a sok és mi a kevés; midőn ismeri a mértéket és határokat, s van ereje a szabadságot a szabályossággal összhangzásba hozni: egyszer csak azt veszi észre, hogy az élet szövétnekének csaknem kétharmada immár ellobogott.

És ez még szerencse volt; ámde az élet nagyobb részének árán a kisebb részt megmenteni ezer közül csak egy-kettőnek sikerült. A többi elpusztult, s közöttük a tehetségnek nem egy csilláma. E szerencsétlenek az első éveket jó és rossz sugallatok közt hányatva szokták átküzdeni; aztán csakhamar azon olcsó dicsőség sziréni karjaiba vetik magukat, mellyel a fogékony érzésű, de műértelmileg műveletlen tömeg a frázisokat szokta jutalmazni; s annyira eltorzulnak, mint akikről Hamlet azt hitte: „hogy a természet napszámban akart férfiakat készíteni: de nem sikerült.” Végre henyeség és tivornyák által végképp elaljasodva az ínségnek és nyomornak esnek áldozatul. Ezt látva valóban nem azon kell csodálkoznunk, hogy irántunk a társadalom sötétebb pontjain még némi előítéletek lappanganak, s hogy még a jobbak közt is találkoznak, kik a kinövések miatt magát az ügyet is elvetik, hanem hogy a gyűlölet és üldözés a sötét századoknak egész fanatikus dühével nem tör ki ellenünk. Azonban nem kevésbé kell csodálkoznunk azok felfogásán is, akik ez állapotot – ahelyett, hogy megszüntetnék – nemcsak elnézik, hanem még előmozdítják. De legbámulatosabb: közönségünk magatartása. Mert valóban lelkesedésre fogékonyabb, nemesebb szívű, engedékenyebb, elnézőbb, *türelmesebb* közönség nincs a világon, mint a magyar. Jóságával százszor visszaélnék; emberiségét, bonszerelmét ezerszer kizsákmányolják; csalják, lopják: és ő, az ügy szent nevében, második – harmadik – és tízedik ezerszer is rá hagyja magát szedetni, s kenyeret nyújt azoknak, akik őt kövel hajítják.

A színházi műiskola az imént rajzolt szomorú állapotra jótékony ellenszergyánánt fog hatni. Valamint a villany és gőzerő úgyszólván megsemmisíti az időt és tért: ez iskola éppen úgy semmisíti meg a jövő nemzedékre nézve a küzdelemnek és nyomorúságnak éveit, s egész területét. Nyelvünk apostolai nem lesznek többé durva szájú, béna nyelvű, pór beszédű, sértő hangú, tájszokásos nyelvrontók és írástudatlanok. A műveltséget és ízlést nem fogják terjeszteni hazánkban munkakerülő csavargók, kicsapott diákok, faragatlan korcsmahűsök és kiszabadult fegyencek. Nehány év múlva egy jól fegyelmezett kis dandár fog előállni, s le fogja őket szorítani azon térről, melyet oly régóta bitorolnak. Meg kell jegyeznem, hogy itt inkább a falazó csapatokról szólok; azon gyalog apostolokról, akik Derecskén, Piresen, Sárdon, Gödöllőn s a többi falun szoktak prédikálni a nemzet és Apolló nevében, levén múzsájok temploma egy csűr, egy magtár, vagy a falu korcsmája. Vannak azonban becsülendő kivételek; ezek: vidéki színésze-tünk jobbjai, kik iránt igazságtalan lenni nem akarok. Mert e néhányan, bár művészet tekintetében csupán az úgynevezett alanyi közvetlenség álláspontján ma-

gonc ifjú lélek is fog szállani majd nem sokára; s e színházak nem fognak úgy járni, mint a régiebbek, melyek ma már üresen állanak. Mert mi történt eddig, ha a vidéken egy új színházat megnyitottak? Betódult a város és vidék, újságot látni; egy sor előadást meg is nézett; s mikor szemeit a színház belsején kielégítette, mikor a jobb darabokat s a társulat minden tagját látta, mikor már minden új díszletet és jelmezdarabot ismer, szóval, mikor a színházi tárgyak újdonsági ingerüket reá nézve elvesztették: akkor a város és vidék otthon maradt, és a társulat üres falaknak játszott.

Igaz, hogy például a francia nemzeti színház díszleteit, jelmezeit s egyéb eszközeit minduntalan újakkal váltja fel; de az is igaz, hogy a francia közönség *Racine*, *Corneille* és *Molière* műveit már könyv nélkül tudja. Miért van mégis, hogy azokat ezerszer végignézi és hallgatja nemzeti színpadán, s mindig újabb érdekeltséggel? Azért, mert bár a költői szöveg mindig fogja őt érdekelni, de ami reá színházában örökké új ingert gyakorol: az nem a szép vers többbe, hanem a *színhész művészete*. Igen is, mert e művészek nem vadon termett lángelmék, hanem mindnyájan *iskolázott* tehetségek. Egyébiránt az is igaz, hogy akiben a tehetségnek legparányibb szikrája sincs: abból az iskola sem fog Jupitert faraghatni soha; sőt az ilyen tuskóval vesződni haszontalan fáradság is lenne.

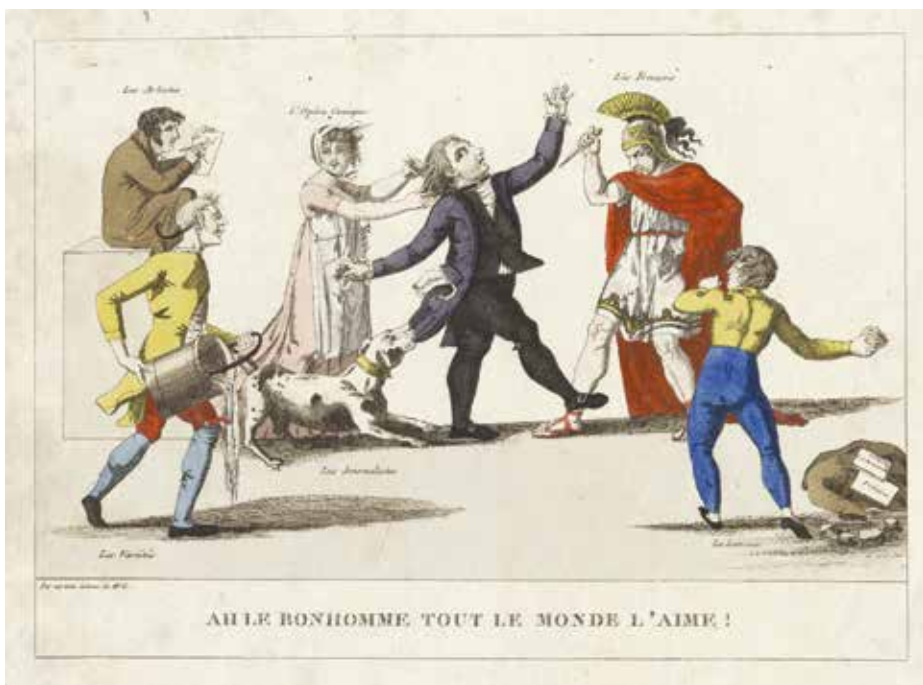
De az iskola modort tanít, mondják. Ezt azonban alkalmasint olyanok fogják mondani leginkább, akik az iskolából elkéstek, s akik maguk nyakig vannak a modorban, anélkül, hogy erről legkisebb tudomásuk volna. Mintha az iskola sokkal jobban nem ismerné a modort, mint kik azt képzelik, hogy a műtudomány oly együgyű lesz, hogy maga alatt fogja a fát levágni; s mintha szobrászati, festészeti és zenészeti oskolák csupán azért volnának a világon, hogy minden tehetséget elmodorosítsanak, többek közt olyanokat is, mint *Canova*, *Vernet* *Horász*, *Kaulbach*, *Malibran*, *Liszt* és *Vieuxtemps*, akik műiskolából kerültek ki mindnyájan.

A jól rendezett és vezetett iskola a tehetségnek szabad fejlődését nem korlátozni akarja, hanem éppen előmozdítani; de jól fogja tudni azt is, miképp kelljen a szabadságot a szabályszerűséggel, s viszont, a lélek és test fegyelmezését az eredetiség megőrzésével, sőt kifejlesztésével megegyeztetni. Az iskola gáncsolói egyetlen egy tehetséget sem képesek felmutatni, melyet a műiskola tett volna modorossá; ellenben mi oda mutatunk a franciák első színpadára, hol majdnem egy század óta bámulják a színészet választottjait, kiket mind a színházi műiskola nevelt.

A színházi képezde nem azért van, hogy lángelméket teremtsen, hanem hogy műveltséget adjon, s ez oldalról a legkisebb tehetséget a legnagyobbnak színvonalára emelje. Mert a segédismeretek megszerzése, a test kiképezése, s a lélek fegyelmezése végett iskolára a lángésznek is szüksége van. Igaz, voltak nagy tehetségeink, akik műiskolába nem jártak, mégis mesterek voltak. De ki mondja, hogy az iskolai műveltség rájuk nem fért volna? ki mondja, hogy nem voltak hibáik és hiányaik, miket a műiskola kijavíthat vagy eltakarhat vala? Szóval,

ki mondja, hogy iskolázva még egyszer oly jelesek nem lehettek volna? színészi nagy tehetségek tekintetében korunk egyébként is igen meddő; tehát az ilyenek hiányát éppen azért kell pótolni a kisebb-nagyobb képességek teljes egyensúlyozásával. Most minden színház erre törekszik. Mert oly előadás, mely az egyenlő erők tökéletes egybeolvadása s a kivitel szabatosága által jeleskedik: habár nem rázza is meg a kedélyeket, de valódi műélvezetet képes nyújtani; míg a rendkívüli tehetségek, minél inkább elragadnak bennünket: nagymérvű jelességeik által iskolázatlan környezetük gyengeségét annál érezhetőbbé teszik. Itt az egyik pillanat a másikat rögtön megbuktatja; a bámulat mámorát az ügyetlenség hideg vízzel önti arcon, s a sértő benyomások a kellemeseket tökéletesen ellensúlyozzák.

Blair H. a műiskolát következőleg ajánlja: „Noha a tanítás és szabályok nem mindent adhatnak, ami megkívántatik, mégis igen hasznosak. Igaz, hogy nem lehelhetnek belénk új tehetségeket, de azokat, melyekkel bírunk, jó útra intézhetik s kiművelhetik. Nem orvosolhatják s pótolhatják ki a lélek természetlenségét, de a felesleges és buja bőséget határok közé szoríthatják. Szemünk elé rajzolják a jó tulajdonokat, melyeket követnünk, és a hibákat, melyeket kerülnünk kell; s ez által az ízlést kiművelik, az elmét s képzelődést a természetelleni kicsapongásoktól megőrzik s illő korlátok között tartják.” A régi helléneknél a drámai előadás művészetét színészek tanították, házilag. Szintúgy Roscius és mások a rómaiaknál. A szónoklatból annak legelső mesterei Athénban szintén csak magánleckéket adtak. Később azonban az állam e tudomány számára nyilvános

Az ember, akit mindenki szeret. Francia nyelvű karikatúra
David Garrickról 1765-ből (forrás: folger.edu)

tanszéket emelt. Híres tanáraik voltak e szakban a többek közt *Isokrates* és *Aristoteles*. Rómában *Quintilián*. A római ifjak szónoklati akadémiákra Görögországba jártak, hol e célból *Cicero* is két évet töltött. A műiskolák sikeréről az ő és *Demosthenes* példái tesznek legfényesebb bizonyyságot.

A görög és római színésztől a miénk műtudományt nem örökölt. *Aristoteles* maga mondja, hogy korában a szavalásról írott tudomány nem volt. (A. rhetorikája. III. 1). Ami színiköltészetüket illeti: az oly kort és életet ábrázol, mely régen elenyészett, s mely a mienktől éppen annyira különbözik, mint a mitológia a Bibliától. Hogyha mi ama korszakra *Shakespeare* után három századdal tekintünk vissza, kétezer éven keresztül, a *Garrickek* és *Talmák* sírdombjáról: úgy fog az előttünk feltűnni, mint a színészetnek naiv korszaka, melynek a mi keresztyén színművészetünk öntudatos fejleményéről s magas fokú tökélyeiről, természetesen, sejtelve sem lehetett. A görög és római dráma csupán típusokat rajzolt, s a szenvedélyeket egyoldalúan, csupán általános vonásaiban utánozta; és valamint színiköltészete nem fejlődött az egyénítésig, szintúgy színészte is csak alanyiság álláspontján maradt. A merev álca, a bő ruha, a magas fatalpú szandál (*cothurnus*), szóval: az alaknak a természetes arányok feletti nagyítása: az egyéni változatosságot és a tárgyiasságot szintoly lehetetlenné tette, mint a nappali és szabad ég alatti előadás a külső valószínűséget. A csalódásnak mai tényezőiről szó sem volt. Ez állapot a képződésnek oly pillanatát mutatja, midőn a drámai alak még nem domborult ki egészen, s a líra és eposz annak lényébe csak félig-meddig volt beolvadva. A lírát még ott találjuk az orchestumban, a közönség és színpad közt: mintha teljes átolvadása előtt még egyszer jól ki akarná magát énekelni: útközben megáll, s kórust énekel; de a dithyramb már félig drámai alak. A eposz utóhangja is ott van még a szerepekben mint elbeszélő elem, mint ezt *Henszlmann Imre* bőven bebizonyítja.²

Dramaturgiájukból hozzánk csak töredékek jutottak, s ezek álláspontja szintén a kezdeté.

De annál jelesebb retorikájuk.

A görög és római szabad államokban az ékesszólás művészete oly rendkívüli hatalommá nőtt, hogy egész országok sorsára döntő befolyást gyakorolt; ezért nevezte *Cicero* e művészetet az államok alapítójának s fenntartójának, mint már említém; innen van, hogy a szónok dicsőségére mindenki vágyott; hogy e művészetet a hellének és rómaiak oly nagy buzgalommal és lelkesedéssel tanulták. Ezért voltak a görög királyok egyszersmind *szónokkirályok*, mint *Lykurgus Solon*, és többen (*Cicero* a szónokról, III. 15.) ezért voltak a római hadvezérek a szónoklatnak is hősei.

Hogy „a retorika műtörvényei közt olyanok is vannak, melyek a szóló művészet minden nemével közösek”: ezt *Quintilián* nemcsak mondja, hanem jeles

² „A hellen tragoedia, tekintettel a keresztyén drámára” *Henszlmann*. Kisf. t. Évlapjai. 1846.

művével be is bizonyítja; mert azon elvek és szabályok, melyeket az ő és *Cicero* szónoklattanaik előadnak, legnagyobb részben olyanok, melyek általános értelemben a színművészetre is illeszthetők, s örökké érvényesek maradnak, mert gyakorlati igazságokon alapszanak.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy e két nagy rétor tanai között oly utasításokat is találunk, melyek mint történelmi adatok érdekesek ugyan, de a mi álláspontunkról tekintve: elévültek, s úgyszólván ma már csak múzeumi tárgyak, melyek csupán a római konvencióban találják magyarázatjukat.

Például *Cicero* azt tanítja, hogy: „minden kedélymozzanatot a test mozgásának kell kísérni, mely ne a színészeketől; hanem a tornából vagy vívó iskolából legyen kölcsönözve.”

Ebből azt tanuljuk, hogy a római tornákban sajátyszerű testállások és taglejtések voltak divatban, melyek a színpadiaktól mind alakra, mind a kifejezés értelmére nézve különböztek.

Cicero így folytatja: „a kéz ujjai a szavakat ne fejezzék ki, csupán kísérjék; a kart előre kell nyújtani szabadon, a szónoknak mintegy támadó fegyvere gyanánt; a lábbal való toppantás a szenvedélyes helyeknek kezdetén vagy befejezésekor történik”. Ezek is római konvencióra mutatnak.

Quintilián pedig *Demosthenes* példájára hivatkozva tanítványainak a tükör előtti tanulást ajánlja, amit a mi műtudományunk csak föltételesen enged meg.

A kéz használatát illetőleg modorra tanít, mondván: „pongyolán függő vállak, s a kinyújtott kézen magukat kibontott ujjak mellett a karnak mérsékelt kivetése leginkább a hosszú, s a folyton-folyó körmondatokhoz illik.”

Alább ismét így szól: „a kézlejtésnél igen közönséges azon mód, mellyel középújjunkat a hüvelykhez tesszük, s a többi hármat kinyújtjuk. Helye van kivált a főtételeknél, a szemrehányásoknál és dorgálásoknál.” Ismét római modor, melyet a latin-magyar időben szónokaink széltire utánóztak.

Alább így tanít: „leghelyesebben kezdi a kéz a baloldalon, s leereszkedik a jobbon. A kéznek a gondolat kezdetével kell mozgásba jönnie, s annak befejeztével letétetnie. A bal kéz, egyedül, soha helyesen lejtést nem csinál. Többször a jobbhoz alkalmazkodik. A jobb kéz, mikor már kezdeni kell, kissé a kebelén felül emelkedjék, mintegy várva, mikor kell a dologhoz fogni.”

Másutt azt mondja: „a hallgató feltüzelésére többféle foka van a cselekvénynek. Vontatva kell itt mindent mondani, a szótagokat nyújtani, s a száját jól eltátni.”

Demosthenes és *Cicero* modorát így tanítja: „szerény beszédhez igen illő mód, midőn a hüvelyken kívül négy ujjunkat összetartván, nem messze a szájtól vagy mellőtől, a kezdet magunkhoz hajlítjuk, azután a tenyeret aláfordítva lassanként kitároló ujjakkal azt ismét fölfelé visszük.” (XI. 4.).

Egyébiránt ismételnem kell, hogy az efféle konvencionális szokásokat leszámtítván, a tanulságok, miket ama régi bölcsektől nyertünk, a szóló művészetek tudományának örök magvát képezik; mert lélektani tiszta igazságokat foglalnak magukban, melyek el nem évülnek soha.

Ami már most az újabb kor színészeti tudományát illeti: természetes, hogy ez azon kitűnő tehetségektől veszi eredetét, melyek a színművészeti pályán a keresztyén kor kezdete óta megjelentek. Nem is említve a művészi önvizsgálatok és közvetlen tapasztalások emlékirati hagyományait, tudva van, hogy a többek közül *Shakespeare* és *Molière*, *Garrick* és *Talma*, *Kean* és *Mars*, *Rachel* és *Ristori*, s a német színpad nagyjai, *Eckhof*-tól *Seydelmann*-ig, a kritikának, a csodálatnak és lelkesedésnek roppant irodalmát vonták maguk után. A színészet mai műtudománya: e kritikai gyűjteményeknek és a művészek által hátrahagyott emlékirodalomnak kvintesszenciája, melyet rendszerbe foglalni a németek közt egy *Thürnagel* nevű színész kísértett meg, tudtomra legelőször.³ Munkája egyetlen levén akkor a maga nemében nagy szükségét pótolta. Jó tulajdonságai közé tartozik, hogy magát szorosan a gyakorlathoz tartja, s hogy előadása egyszerű, világos.

Öt évvel később Seydelmann barátja, Dr. Röscher tett e szakban kísérletet.⁴ Röscher dramaturgiája kitűnő, nem csak átható felfogása, hanem sokoldalúsága által is. művészetünk tartalmából oly nagy mennyiséget ölel fel, mint előtte senki más. Csak az a kár, hogy inkább bölcsekedő, mint gyakorlatias; sőt néhol túlságosan elvont és bonyodalmas; a feneketlen mélységet még a legegyszerűbb tárgyak körül is nagy gonddal keresi; periódusai végtelenek; ismétlései egymást érik; előadása nehézkes, száraz és fárasztó. E könyv egy kissé későn érkezett ugyan hozzám arra nézve, hogy adatai előttem újak legyenek; hanem éppen jókor avégett, hogy meggyőződésemet igazolja. Azért az általa összegyűjtött elveket, saját tapasztalásaim rendjében, szintoly független felfogással fogom tárgyalni, mint a magaméit. Mert hiszen talán nem követek el szerénytelenséget, ha megjegyzem, hogy amiket az írás művészetünktől eltanult: azokat az én dramaturgiai tudásom mint eredeti adatokat foglalja magában, melyek negyven éves gyakorlat tűzpróbáján mentek keresztül.

³ *Theorie der Schauspielkunst*. Heidelberg, 1836.

⁴ *Die Kunst der dramatischen Darstellung*. Berlin, 1841.

Gábor Egressy: The Book of Acting III (Excerpts)

From the essential work, *The Book of Acting* (1866) by the spiritus rector of Hungarian actor training, Gábor Egressy (1808–1866), excerpts were first published in the two previous issues. Now a section again from the general chapter of the volume is published which discusses – using the examples of great figures of Greek and Roman theatre – the basics of acting, through quite a few practical illustrations. Egressy believes that “the lessons we have learned from those old sages comprise the eternal core of the science of the performing arts; for they contain psychologically pure truths which will never become obsolete”. Just like this very handbook, the first of its kind, dedicated by its author to the National Committee responsible for the issue of the National Theatre, could still be used beneficially in Hungarian actor training in higher education.

JURIJ M. LOTMAN

A ház A Mester és Margaritában¹

Vajon e ház, ház-e valóban?

Vajon így kell-e élni az embereknek?

Alekszander Blok

A világ folklórjának egyetemes témái közt fontos szerepe van a saját, biztonságos, kulturált, oltalmazó istenek védelmét élvező „ház” és az „ellen-ház”, „erdei lak” szembeállításának, mely utóbbi idegen, elátkozott hely, az időleges halál tere, ahová belépni a síron túli világba tett utazással ér fel.² Az erre az ellentétre épülő ősi tudatmodellek rendkívül szívósan és termékenyen tovább éltek a kultúra későbbi történetében. Puskin költészetében az 1820-as évek második felében s a harmincas években a Ház témája olyan eszmei központtá válik, mely magába olvasztja a kulturális hagyománnyal, történelemmel, az emberi méltósággal és felelősséggel kapcsolatos gondolatokat. Gogolnál ugyanez a téma szembeállítás formájában teljesedik ki: a Ház egyrészt ellentéte az átkozott ellen-háznak (a nyilvánosház és a hivatal a *Pétervári elbeszélésekben*), másrészt a hontalanság, az Utak – mint legmagasabb értékek – szegeződnek szembe a házakbeli élet zárkózott egoizmusával. Dosztojevszkijnél a mitológiai archetípus a gogoli tradícióval ötvöződik: a hősnek – az odúk vagy koporsó-szobák (melyek önmagukban véve is a halál terei) lakójának előbb keresztül kell mennie a holtak házán, a „halált halállal kell kiegyenlítenie” ahhoz, hogy később feltámadhasson és újjászülethessen.

¹ Az itt publikált írás a szerző *Megjegyzések a művészi térről* című tanulmányának második fejezete, amelyet a Szcenárium 2020. októberi számában közöltünk, alcíme: „Odüsszeusz utolsó utazása Dante Isteni színjátékában” (3–21). A teljes tanulmány első megjelenése: Kultúra és Közösség, 1988/1, 62–78.

² Lásd: Lurje Sz. Ja.: Dom v leszu – Jazik i literatura, t. VIII. L. 1932; Propp, V. Ja.: Isztoriceszkije kornyj volsebnj szkazki, L. 1946, 42–53, 97–103; a Ház szimbolikájáról lásd még: Ivanov, V. V. – Toporov V. N.: Szlavjanszkije jazikovije modelirujicsi-je szisztyemi, M. 1965, 168–175.

E hagyomány rendkívül fontos Bulgakovnál, hisz a Ház–Ellen-ház szimbólum meghatározó módon végigkíséri egész munkásságát. Jelen vázlatunk témája e motívum funkciójának vizsgálata *A Mester és Margarita*-ban.

Elsőként az tűnik fel, hogy az egyetlen alak, aki a regényben végig jelen van, s akit végül „tanítványnak” keresztelnek – „Iván Nyikolajevics Ponirjov, a fiatal költő, aki Hontalan néven szokta publikálni verseit”³. (7). Hasonló képzettársítást keltve jelenik meg a szövegben Jésua is:

„– Állandó lakhelyed? (a kérdés összefügg a regény szereplői által szüntelenül napirenden tartott bejelentkezés, igazolvány problémával – Ju. L.)

– Állandó lakhelyem nincs – felelte a rab röstelkedve. – Városról városra járok.

– Ezt rövidebben is ki lehet fejezni: egyszóval, csavargó vagy, állapította meg a prokurátor” (27).

Említésre érdemes, hogy rögtön ezután vádolják meg Jésuát azzal, hogy „le akarta rombolni a templomot” (27); s hogy Iván ilyen lakcímről tesz szert: „Hontalan (beszél), a költő, a bolondokházából” (93).

A hontalanság témájával párhuzamosan feltűnik a hamis ház motívuma is. Megvalósuló variánsai közül a kommunális lakás a legfontosabb. Foka megjegyzésére, miszerint „Otthon is lehet vacsorázni”,

a következő válasz érkezik: „Elképzelem a feleségedet, amint a közös konyhán sőregfilét kotyvaszt neked au naturel!” (75). A „ház” és a „közös konyha” fogalma Bulgakovnál elvileg összeegyeztethetetlen, s épp egymás mellett létezésük nyomán alakul ki a fantasztikus világ arculata. A lakásban összpontosul a világ rendellenessége. Terében kereszteződik az alvilág erőinek csínysorozata, a hivatal működésének misztikája és a hétköznapi civakodás. Ahogy az „ördögöt emlegető” káromkodások is kettős szemantikával rendelkeznek a regényben, tehát egyrészt indulatszóként, másrészt tárgyias jelentésükben értendők,⁴ ugyanúgy a duplán „lakástémájú” beszélgetések is rejtenek némi abszurd vagy alvilági vonatkozást. Pl. a „nem lehet a megboldogult felébe telepedni” esetében a lakás-

Erika Latigan: *Hontalan Iván az elmeegógyintézetben*, linó metszet, 50×33 cm, 2011
(forrás: arts.in.ua)

³ *A Mester és Margarita* idézetei az alábbi kiadásból valók: Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984., fordította: Szőlősy Klára. (Az oldalszámokat zárójelben adtuk meg.)

⁴ Woland: „Szeszélyes ember, ha mondom, szeszélyes, mint az ördög! (130), Lihogyev: „Már elutazott – kurjantotta a tolmács, (...) Az ördög tudja, hol van!” (129), „Vigyék ki innét ezt a tolakodó frátert, vagy engem visz el az ördög!” Amaz meg, képzelje, elvigyorodik, és azt mondja: „Mármint hogy önt? Az ördög? Kérem, erről lehet beszélni!” (256)

szövetkezeti zsargon (Nem szabad leülni az elhunyt Berlioz által korábban birtokolt szobákban) háttérében a megboldogult felén ülő Korovjov lidérces képe tűnik fel (ennek jelentése tovább erősödik a Berlioz fejének ellopásáról s Bengalszkij fejének leszedéséről szóló történettel).⁵

Az, hogy a lakás itt nem az életnek, hanem valami ezzel ellentétesnek a színhelye, abból a szilárd kapcsolatból is látható, ami a lakás és a halál témáját összeköti. A lakás szó már első ízben is igen vészjósló környezetben tűnik fel a regényben: miután Woland megjósolta Berlioz

halálát, arra a kérdésre, hogy „És (...) hol fog lakni?” – így válaszol: „Az ön lakásában.” (57). E téma bontakozik tovább Korovjov Nyikanor Ivanovicshoz intézett szavaiban is: „Hiszen neki, mármint a megboldogultnak, már úgysis mindegy (...), elvégre neki már nincs szüksége lakásra, ezt ön is beláthatja, Nyikanor Ivanovics” (129). Majd megjelenik Moszkvában Berlioz nagybátyja, hogy „bejelentkezzen megboldogult unokaöccse három szobájába” (266). Az unokaöcs halála a lakásprobléma megoldásának epizódjává válik: „A távirat felrázta Makszimilian Andrejevicsét. Ezt a pillanatot nem szabad elszalasztani! A gyakorlati életben jártas emberek tudják, hogy az ilyen pillanatok soha vissza nem térőek” (266). A rokon halála tehát – kedvező pillanat, melyet nem szabad elszalasztani.

Az 50-es számú lakásban pokoli dolgok történnek, de a bajok már jóval azelőtt kezdődtek, hogy Woland és kísérete betelepedett ide, hisz az ékszerészözeveg lakása mindig is „gyanús hírben” állt. A „csodás eltűnések” azonban nem teszik e lakást egyedivé, mivel az ellen-házak leglényegesebb jellemzője a regényben éppen az, hogy falai között nem laknak, hanem eltűnnek belőle (elfutnak, elrepülnek, elmennek, hogy aztán nyom nélkül felszívódnának). A lakás irracionális szerepe a regényben azzal a párhuzamos elbeszéléssel nyomatékosodik, hogy egyrészt „aki jártas az ötödik dimenzióban, annak nem kerül fáradságába bármely helyiséget a kívánt méretekre kitágítani” (340), másrészt, hogy „ennek a városnak egyik lakosa”, „mindenféle ötödik dimenzió meg egyéb hókuszpókusz nélkül, „szemfényvesztés nélkül”, a háromszobás lakását négyszobásra „változtatta át”, majd „ezt a lakást elcserélte két külön lakásra, Moszkva különböző negyedeiben – egy három- és egy kétszobásra”. „Aztán a háromszobást el-

Nelli Levental: Látványterv *A Mester és Margarita* színpadi adaptációjához, papírkivágás, 2016
(forrás: masterandmargarita.eu)

⁵ Vesd össze Korovjov monológiájával: „Ezzel a két szememmel láttam! Először levágta a fejét! Aztán a jobb lábát szelte ketté, nyekk! Aztán a balt, nyekk!” (268)

Szergej Alijev: jelenetkép *A Mester és Margarita* rajzfilmhez, 1995 (forrás: arslonga.ru)

cserélte két különálló két-két-szobás lakásra (...) és akkor kegyed az ötödik dimenziót emlegeti!” (340)

A „lakótér” megszerzéséért folytatott általános hajsza elmentmondásainak irracionálitása – Poplavszkij igyekezete, hogy „kijevi, Insztitutszkaja utcai lakását moszkvai lakásra cserélje” (265–266) – értelmezi mind a lakáshivatali zsargon hamis konvencionalitását, mind magának a tettnek az irrealitását – „valahol lakni”, ugyanazt jelenti, mint rátele-

pedni a megboldogultra, s ennek a felfogásnak az élettel való összeegyeztethetlensége végül Bengalszkij siránkozásában hangsúlyozódik: „Adják vissza a fejemet, a fejemet! Odaadom a lakásomat (...) csak a fejemet adják vissza!” (169)

Bulgakovnál a lakás szándékoltan lakatlan benyomást kelt. A 13-as (!) számú házban, ahová a Wolandot üldöző Iván beszaladt, „nem sokáig kellett várnia. Ötéves forma kislány nyitott ajtót, nem kérdezett semmit, hanem eltűnt a lakás belsejében.

A piszkos, elhanyagolt, hatalmas előszobában hitvány szénszálas égő derengett halványan a koromtól megfeketült magas mennyezet alatt. A falon abrongsavasztott kerékpár függött, a sarokban nagy, vasveretes láda sötétlett, a fogas felett a polcon füles kucsma hevert, fülvédői hosszan lecsüngtek. Az egyik ajtó mögött érces férfihang kiabált mérgesen, versben – szólt a rádió” (67).

Iván épp itt „botlik bele” a „meztelen polgártársnőbe”, a „pokoli sötétségben”, a „fürdőkályhában parázsló szén gyenge fényében” (68).

Ugyanakkor az ellen-házat a háztól megkülönböztető jegyeket nem lehet csupán a kommunális lakások ápolatlanságára, elhanyagoltságára, gazdátlanságára korlátozni. „Margarita Nyikolajevna nem ismerte a társbérlet rémségeit” (296), de érzi, hogy egy „villában” csak meghalni lehet, élni nem. Poncius Pilátus hasonlóképpen gyűlöli Heródes palotáját, az oszlopcsarnokban él, eszik és alszik, s még az orkán tombolása idején sincs ereje a palotába húzódni [„Képtelen vagyok aludni benne” (413)]. A regény folyamán Pilátus csak egyszer ment be a palotába – „A prokurátor az elsötétített szobában megbeszélést folytatott egy férfival, akinek arcát félig eltakarta egy csuklya” (49). A szobákban nem élnek, hanem találkoztót tartanak a titkosszolgálat vezetőjével. Afranius és Nizza „eltűntek a házban” (423), hogy megegyezzenek Judás megölésének árában

(„Hogy valakit egy nő segítségével eltegyünk láb alól, ahhoz nagyon sok pénzre van szükség” [437]). A sátn bálján megjelenő méregkeverők, gyilkosok, árulók történeteiben gyakran hallunk különféle szobákról, melyek komorabbnál komorabb szerepet tölthettek be. Miután „Berlioz halálának híre szinte természetfeletti gyorsasággal terjedt el az egész házban”, Nyikanor Ivanovics „harminckét darab igénylést vett át”, melyekben „valamilyen indoklással maguknak követelték Berlioz három szobáját”, „volt bennük minden: kérés, fenyegetés, rágalmazás, följelentés” (125). Ilyenképpen a lakás valami sötét ügy, elsősorban a följelentés szinonimájává válik. A lakás utáni vágyakozás motiválta Alojzij Mogarics Mester ellen tett feljelentését is:

„– Mogarics? – kérdezte Azazello az égből pottyanttól.

– Igenis, kérem... Alojzij Mogarics – felelte az fogvacogva.

– Maga jelentette föl ezt az embert, miután elolvasta Latunszkij cikkét a regényéről? Maga írta róla, hogy illegális irodalmat őriz a lakásán? – kérdezte Azazello.

Az égből pottyant polgártárs elkékült, szeméből a megbánás könnyei patakzottak.

– Tudniillik be akart költözni a lakásába, ugyebár? – folytatta Azazello a vallatást bensőségesen” (392).

A „lakáskérdés” ily módon tágas szimbólummá válik. „...Emberek, nagyjából csak olyanok, mint azelőtt, meg a lakáskérdés is elrontotta őket” – summázza Woland (168).

Ugyanakkor nemcsak a lakás képviseli a regényben az Ellen-házat. A hősök sorsa sok házzal érintkezik, közülük a Gribojedov és a bolondokháza a legfontosabb. „Valamiféle deszkabódé, nyári konyha vagy fürdőház, vagy az ördög tudja, hogy micsoda”, „pokol az ilyen hely az élőknek” (298) – itt látja álmában Margarita a Mestert. Rendkívül lényeges a Gribojedov, mivel esetében a kultúra története során hagyományosan a házhoz kapcsolódó jelentés teljes travesztián megy keresztül. Itt minden hazugnak bizonyul, kezdve a „tessék M. V. Podlozsnájához (a „podlozsnij” magyar jelentése: ál, hamisított) fordulni” kiírástól a „teljességgel érthetetlen Pereliginó feliratig” (72).

Jurij Csisztjakov: *Jesua és Pilátus az oszlopcsarnokban*, 1998 (forrás: litvinovs.net)

Jellemző, hogy a regényben épp a szimbólum szintjére emelt helyiségeken hajtják végre az ítéletet is: Margarita „megbünteti” a lakásokat (de megvédi Latunszkijt Woland kíséretétől), Korovjov és Behemót pedig felgyújtja a Gribojedovot.

Az álházak alvilági természete összekapcsolódó formájukra, a városra is vonatkozik. A regény elején és végén az alkonyba boruló város házait látjuk. Woland „a felső emeleteket vizsgálgatta, melyeknek ablakaiban vakítóan tündökölt az alkonyodó s Berlióz számára mindörökké leáldozó nap” (12). A második rész 29. fejezetében „a bérházak felső emeletein a nyugatra néző ablakokban vakító napfényszilánkok gyúltak ki. Woland szeme ugyanúgy égett, mint azok az ablakok, pedig háttal ült a leáldozó napnak” (488). A Woland szemével való összehasonlítás vészjósló jelentést kölcsönöz a vakító ablaküvegeknek, csillogásukat a regényben sokszor emlegetett izzó parázssal kapcsolja össze. A csillogó ablakok a műben általában az ellen-világra utalnak. Az élő Házak s az ál-élő ellen-házak szembeállítása Bulgakovnál többek közt a megvilágításra s a hangjelenségekre vonatkozó ismétlődő jelsorok segítségével valósul meg. Így az ellen-házból gramofon hangja hallatszik („szobámban gramofon szólt”, meséli a Mester arról a januári éjszakáról, mikor kabátjában, melyen már gombok sem voltak, odament pincelakásához, amit Alojzij Mogarics elfoglalt [201]), vagy mindenünnen ugyanaz a rádióműsor szól. A Házat ezzel szemben a zongora hangja jellemzi. Az 50-es számú lakás kettős természetére utal, hogy váltakozva hol gramofon, hol zongora hangja szól bentről.

A tér nyelvét nem térbeli fogalmak kifejezésére használó Bulgakov a Házat (otthont) a gazdag belső kultúrában, alkotásban, szeretetben megnyilvánuló lelki emelkedettség hordozójává teszi. A lelki emelkedettség fokai az írónál szigorú hierarchiába rendeződnek: legalacsonyabban az élettelen lelketlenség áll s az ellenkező végponton az abszolút lelki emelkedettség. Az előbbinek lakóterre van szüksége s nem Háza, de az utóbbinak sem kell Ház, nincs szüksége rá Jésuának sem, akinek egész földi élete – szüntelen úton-lét. Ponczius Pilátus is mindig a holdsugáron sétálva látja magát boldog álmaiban.

E szélsőségek között terül el az élet széles és többértelmű szférája. Az alsó szinteken ördögi átszellemültséggel találkozunk, kegyetlen játékokkal, melyek zaklatják, gúnyolják a lelketlenség tunya világát, iróniát, gúnyolódást csempészve bele fellazítják rendjét. E gonosz multságok felrázzák, akit lehet, s végső soron egy önmaguknál magasabb rendű lelkiiség elérésére sarkallják őket. Ennek fényében értendő a kissé manicheus mellékízű Goethe-mottó: Kicsoda vagy tehát? / Az erő része, mely / Örökké rosszra tör, s örökké jót művel.”

Fentebb helyezkedik el a művészet. Teljesen emberi természetű, nem emelkedik az abszolútumig a (Mester nem érdemelte meg a fényt). Ugyanakkor képviselői magasabban állnak a hierarchiában, mint Woland fizikai értelemben erősebb szolgálai vagy az Afraniushoz hasonló személyiségek, akikben nem kevés alkotói ösztön munkált. Ez a többiekénél magasabb fokú átszellemültség a

bennünket érdeklő szemszögből nézve térbelien jelenik meg a műben. Moszkvába érkezvén Woland és kísérete egy lakásban telepedik le. Afranius és Pilátus az udvaron találkoznak, míg a Mesternek Ház kell. A Ház- (otthon-) keresés – olyan nézőpont, mely alapján leírható a Mester útja.

A Mester útja – vándorlás.

Történetét felfoghatjuk egyik térből a másikba való határozott átmenetek sorozatának. Az egész a százezer rubel megnyerésével kezdődik, mikor is hősünk múzeumi dolgozóból és fordítóból íróvá és Mesterré változik. „Miután megnyerte a főnyereményt, a feketesapkás a következőket cselekedte: vásárolt egy csomó könyvet (a sok könyv elengedhetetlen ismérve a Háznak, s nemcsak lelki emelkedettségre utal, de bizonyosfajta szellemi otthonosságot is jelent. – Ju. L.⁶), felmondta szobáját a Mjasznyickaján... – Pocsék egy odú volt! – dörmögte” (185).

A Mester „bérelt két szobát egy kis kertes ház alagsorában” (185).

„– Ez volt az aranykor – suttogta csillogó szemmel. – Teljesen különálló kis lakás, előszobával, az előszobában még mosdó is volt – tette hozzá büszke nyomatékka (...). Kályhában örökké lángolt a tűz!”⁷ „Az első szobában pedig, az óriási nagy volt, tizennégy négyzetméter, csupa, csupa könyv, és semmi más, csak egy kályha” (185–186).

A Mester új lakóhelye: „kis lakás”. De Házzá (Otthonná) nem az előszobai mosdókagyló teszi, hanem

Fotóillusztráció A Mester és Margaritához a livejournal.com internetes folyóirat retroatelier projektje (2011–2013) keretében (forrás: livejournal.com)

⁶ Turbinék házában „az ernyők alatt megbúvó bronzlámpák, a világ legpazarabb, rejtelmes, ó-csokoládé illatú könyvszekrényei Natasa Rosztovával, A kapitány lányával.” (10) Ezekhez kapcsolódik „az élet, melyről a csokoládébarna könyvekben írnak”. (11) A Ház pusztulását az jelzi, hogy „A kapitány lányát a kályha tűzé-
re vetik”. (11)

⁷ „Hosszú esztendőkkal e gyászeset (az anya halála – Ju. L.) előtt az Alekszejev part 13. alatti ház ebédlőjében csempekályha melengette, nevelte a kis Jelenkát, a nálánál idősebb Alekszejt és az öklömnyi Nyikolkát. De sokszor olvasták a meleget sugárzó csempe közelében a Saardami ácsot, az órán gavott csendült, december végén mindig fényőillat lengedezett” (9). A kályha a családi tűzhely szimbolikus jegyévé válik, a Házban a kályha a házat védő istenek jelenlétét jelzi. Ellentéte a hamu visszfénye a lakásban, mint ahogy a Házak ablakaiban álló gyertyák fényével szemben áll az ellen-házak elektromos világítása.

a műveltség légkörének bensőségesége. Bulgakovnál, akárcsak az 1830-as évek Puskinjánál a kultúra elválaszthatatlan egyfajta meghitt, bensőséges léttől. A regényírás folyamata változtatja pincelakását lírai Otthonná (Házzá), melynek a Gribojedov az ellentettje, ahol a kultúra szégyenlősen meghitt atmoszférájától távol érlelődik „mint ananász a melegházban” „egy eljövendő *Don Quijote* vagy *Faust* szerzője” s „közülük valaki a *Revizort* viszi az olvasóközönség elé, vagy legrosszabb esetben a *Jevgenyij Anyegin*” (478). Mihelyt a Mester lemondott az alkotásról, a Ház mindjárt lehangoló pincévé változott. „Összetörték, elment a kedvem az léttől, vissza akarok menni a pincébe” Woland így foglalja ezt össze: „Ezek szerint tehát a művész, aki megírta Ponczius Pilátus történetét, elbújik egy pinceodúban, és el van tökéelve, hogy ott fog gunnyasztani a lámpa alatt és nyomorogni fog?” (397–398).

De a Mesternek mégis lesz Háza.

„– Hallgasd a csendet – szólta Margarita és a főveny surrogott meztelen talpa alatt. – Hallgasd és élvezd, ami életedben sosem adatott meg neked: a csendet. Nézd, ott van előttünk örök hajlékod, amelyet jutalmul kaptál. Már látom a földig érő ablakot, a felfutó vadszörlőt, felkúszik egészen a tetőig. Ott a házad, a te örök lakod.” (519) Az álházak, a bánat házainak megpróbáltatásain átesve („Pokol az ilyen hely az élőknek” [298].), a repüléstől megtisztulva (a repülés: állandó „kelléke” a lakások világából való eltávozásnak), a Mester megleti a meghitt otthonosság világát, a korábbi nemzedékek szellemi erőfeszítése nyomán a kultúra és a szeretet légkörével átítatott életet, azt az életet, melyből a kegyetlenség kiűzetett.

„Esténként, tudom, majd eljönnek hozzád azok, akiket szeretsz, akik érdekelnek, és nem bosszantanak. Játsszanak, énekelnek neked, és meglátod, milyen andalító a szoba gyertyafényben. Fölteszed elmaradhatatlan ócska kis sapkádát, és elalszol, elalszol mosolyogva.” (519)

A Mester és Margarita felépítésének általunk vizsgált egyedi aspektusa arra is lehetőséget ad, hogy a regényt az életmű egészének perspektívájába állítsuk. A *fehér gárda* értelmezhető ugyanis az otthoni világ összeomlásának regényeként is. Nem véletlenül kezdődik az anya halálával, a „családi fészkek” lírai leírásával, s ugyanakkor egy vészjósló előrejelzéssel:

„Ledőlnek a falak, a megriadt sólyom elrebben a fehér kesztyűről, a bronzlámpákban kialszik a láng... Az anya azt mondta gyermekeinek:

– Éljetek.

Amazoknak pedig nincs más választásuk, mint gyötrődni és meghalni.”⁸ (11)

A Bulgakov-életmű másik végpontján, a *Színházi regényben* viszont a hontalan író (aki szegényes szobáskában lakik, mely azokban a percekben, mikor regényét írja, egy sebesen mozgó hajó kajütjéhez hasonlít) „feltámasztja” Turbi-

⁸ A *fehér gárda* idézetei az alábbi kiadásból valók – Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977, fordította: Grigácssy Éva.

nék Házát. „Esténként néha úgy rémlett, hogy a fehér lapról valami színes villan elibém. Hunyorogva, alaposabban szemügyre vettem, és úgy láttam, az a színes valami: kép. Mégpedig nem is sík, hanem háromdimenziós. Olyasféle, mint egy kis doboz, és a sorokon át is látszik, hogy ég a lámpa, és a skatulyában ugyanazok a figurák mozognak, amelyek a regényben is le vannak írva. (...) Az idők folyamán a könyvbeli szobácska megtelt hangokkal. Tisztán hallottam a zongora hangját” (533). „A zongora itt énnálam szól, az asztalomon” (533). Idővel a kis doboz egy stúdiószínpad méretéig nőtt s a hősök meglelték elvesztett házukat (Otthonukat).⁹

Ennek az alkotói görbének alsó pontján a *Zojka lakása* című darab helyezkedik el. A „lakás” ebben épp olyan szimbolikus értelmet kap, amelyet *A Mester és Margarita*-ban láttunk. De az utóbbi regény emellett része egy mély irodalmi-mitologikus tradíciónak s egyben a szerző szerves művészi fejlődésének összegzése is.

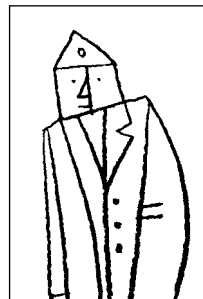
(1986)

Fordította: Heltai Gyöngyi

⁹ A színház „feltámasztó ereje” tükör-szimmetrikus Woland romboló csodaföldgömbjével. „Az egyik házikó teteje eleinte borsónyi volt, gyufaskatulyányira nőtt. A házikó teteje egyszer csak hangtalanul a levegőbe röpült.” (352) Itt a valódi ház zsugorodik egy dobozka méretére s szűnik meg létezni, amott pedig a dobozka nő egy valószínű lakás méretéig s nyeri vissza létezését. *A Színházi regény* idézetei ugyanonnan valók, fordító: Szőlősy Klára.

Yuri M. Lotman: The House in *The Master and Margarita*

Soviet-Russian literary scholar Yuri Mikhailovich Lotman (1922–1993) became known worldwide as the founder of the Tartu-Moscow School of Semiotics. The first part of his study on symbolic spaces, where the “cosmic edifice” of Dante’s epoch-making work is examined, was published in the October 2020 issue of *Szcenarium*. In the second part of this study, the spatial structure of Bulgakov’s novel is approached from the function of the “house”. According to Lotman, the full spectrum of the symbolism of the “house” is present in this work. An example of the lively, culture-creating medium of the protective home of one’s own is the new flat of the Master working on his novel. The life-threatening locations of the anti-life and anti-culture exterior world come as a contrast: the underworld “counter-houses” and “pseudo-houses” of Moscow in the 1930s, including the Griboedov House and the madhouse, which deprive the better-off characters (Margarita, Ivan) of their home and make them flee. At the same time, the lack of personal space is also related, as the author points out, to the general housing shortage which forces the inhabitants of the capital to fight fiercely for the living space of the dead. The publication of Lotman’s present study in the journal of the National Theatre in Budapest is made topical by the upcoming premiere of *The Master and Margarita* (d: Aleksandar Popovski). The study is accompanied by a passage from Ernő Verebes’ script.

VEREBES ERNŐ

A Mester és Margarita

Részlet a Bulgakov-regény színpadi változatának szöveggönyvéből¹

5. JELENET: „Egy gyanús hírű lakás”. (A 7. fejezet alapján)

Woland Sztjopa ágya mellett ül. Lihogyjev (Sztjopa), ötven körüli férfi, összezavarodva, félve nézi Wolandot.

SZTYOPA	Álmodom?
WOLAND	Nem álmodik, mint ahogy mások sem, akik megkérdezik, igen kedves Sztjepan Bogdanovics Lihogyjev! Tegnap görbe estét csapott, nemde? Egy dámát óhajtott megcsókolni, és még sok minden mást is óhajtott volna, tisztelt Varietészínház-igazgató úr.
SZTYOPA	(<i>A fejét masszírozza</i>) Maga... mit óhajt?!
WOLAND	(<i>A közönség felé</i>) Sztjopa maga is meghökkent, nem ismerte fel a saját hangját. A „mit” éles fejhangon sivította, az „óhajt” mély basszusra sikeredett. De hisz hallották! (<i>Sztjopához</i>) Egy teljes órája várom, hogy fölébredjen, hisz tízre rendelt ide magához, és amint látja, itt vagyok.
SZTYOPA	Bocsánat, de szabadna a nevét?
WOLAND	Micsoda? Hát a nevemet is elfelejtette?
SZTYOPA	Őszintén szólva, tegnap valóban egy kicsit...
WOLAND	Nem mentegetőzzék, inkább a kutyát harapja szőrével.
SZTYOPA	Kutyaharapást szőrivel?
WOLAND	Igen, szőrével. Látja, ennyire bonyolult az orosz... Nyelv.

¹ E szöveggönyv a Nemzeti Színház 2021-es Bulgakov-adaptációjához készült (r: Aleksandar Popovski). Verebes Ernő Nejc Gazvoda dramaturgiai ötleteit is fölhasználta.

Woland a zsebéből laposüveget húz elő és kortyol egyet, majd Sztjopa felé nyújtja. Ő is meghúzza, ez alatt Woland, zsebeiből mindenféle ínycsínget varázsol elő. Mindketten esznek, Sztjopa kissé megnyugszik.

A livejournal.com projektje keretében készült fotóillusztráció (forrás: livejournal.com)

WOLAND

Woland vagyok, a fekete mágia professzora. Tegnap jelentkeztem önnél a Varietészházban való vendégszereplés ügyében.

SZTYOPA

Minden lehetséges.

WOLAND

Egy kissé aggódtam, ön-e az én emberem erre a feladatra, de mivel azonnal telefonált a moszkvai területi műsorigazgatóságra, és megszerezte a beleegyezésüket, tudtam, hogy igen.

SZTYOPA

(Fogalma sincs) Igen?

WOLAND

Hét fellépésre írtuk alá a szerződést! Hétre! Mennyire örvendtem! A hetes szám – tudom, komolytalan hozzáállás –, de a hetes szám a kedvencem. A számmissztika gyöngyszeme. Vajon miért hét napból áll egy hét? És miért hét szín alkotja a szivárványt? És a hétfejű sárkányt miért csak hetedhét országot bejárva lehet legyőzni?

SZTYOPA

A világot is hét nap alatt teremtette Isten. A hét pecsét feltörése pedig hét angyal jelenlétében történt a *Jelenések könyvében*.

WOLAND

Ezek komolytalan állítások. De ott van például a Szaturnusz, mely hét évente tesz meg egy negyed kört a Nap körül.

SZTYOPA

(Reznált) Ki hitte volna.

WOLAND

Vagy például, a hetes szám utalhat a fáraók hét lelkére az egyiptomi vallásban, akik a druidákhoz hasonlóan hét lélekben, illetve hét énben hittek. (Pózolva mekegi) Ezek egyetemes hetesek!

SZTYOPA

Ahogy a hét bő, és hét szűk esztendő is. És ott van a hét főbűn, a katolikus vallás szerint.

WOLAND

Maga katolikus?

SZTYOPA

Dehogy. Nem hiszek a vallásokban. A miénkben sem.

WOLAND

Ezek szerint, maguknak is van vallásuk. Látja, látja! Pedig már úgy tűnt...

SZTYOPA

Nem, én, dehogy! Ezek csak mítoszok, mesék...

WOLAND *(Fenyegetően komolyra vált)* Persze... Tehát, tegnapi megbeszélésünk szerint, ma a részletek tisztázása céljából kerestem fel önt. Grunja, a háztartási alkalmazottja volt olyan kedves, és beengedett.

SZTYOPA Mit mondott? Szerződés, hét fellépésre?

Woland előhúzza egy papírt, és Sztjopa kezébe nyomja. Sztjopa áttanulmányozza, elszörnyed.

SZTYOPA Ezt én írtam alá?

WOLAND Az ott alul nem az ön aláírása?

SZTYOPA De az. És ebből a harmincötezer rubelből...

WOLAND Megkaptam tízet. A teljes összeg a hét Varieté Színházbeli fellépésre szól.

SZTYOPA Istenem.

WOLAND Ne kezdje már megint.

Sztjopa felkel az ágyból, megszédül, majdnem elesik, Woland utánakap. Sztjopa mobil vesz elő a zsebéből, nyomkodni kezdi. Woland egész idő alatt figyel.

SZTYOPA Csak felhívom Grunját, a bejárónőt, hogy hozzon még kovászos uborkát.

WOLAND Természetesen, igen tisztelt Sztjepan Bogdanovics!

Egyszerre Rimszkijnek, a Varietészház gazdasági igazgatójának a hangját halljuk. A hang hangszórókból jön, visszhangzik az egész terem. Sztjopa zavarba jön, Woland csak mosolyog.

RIMSZKIJ Rimszkij, tessék.

SZTYOPA Jó napot... Grunja... ott van?

RIMSZKIJ Grunja? Itt a Varietészház gazdasági igazgatója beszél. Sztjopa, maga az?

SZTYOPA Én vagyok.

RIMSZKIJ Akkor mondja, miben segíthetek?

SZTYOPA Igen. Van itt egy vendégem.

RIMSZKIJ Tudom, Woland, a feketemágus. A szórólapok hamarosan elkészülnek.

SZTYOPA Aha.

RIMSZKIJ Üdvözölje a nevemben.

WOLAND Átadom. Köszönöm!

RIMSZKIJ Mikor jön be a színházba?

SZTYOPA *(Wolandra néz)* Úgy... fél óra múlva.

Rimszkij megszakítja a vonalat. A beszélgetés közben beszivárogo Behemót, Azazello és Korovjov, Woland három kísérője.

SZTYOPA Hát maguk meg kik?
WOLAND Csak a kíséretem.
SZTYOPA Különben is, hol van mindenki ebből a lakásból? Hol van Berlioz? Berlioznak itt kellene lennie, vele együtt lakom. És Grunja? Mi történik itt?
WOLAND Látom kedves Styopa, hogy csodálkozik. De ne aggódjon. A kíséretemnek helyre van szüksége. Úgyhogy valaki fölösleges közülünk ebben a lakásban. És nekem úgy tetszik, hogy ez a valaki éppen ön.
AZAZELLO Ön, aki iszik, és nőket hajkurász.
BEHEMÓT Ön, aki céges kártyával vásárol az Amazonon.
KOROVJOV És az adófizetők számlájára számlázza ki az útiköltséget, amikor a szeretőjét látogatja.
AZAZELLO Hogyan lehet egy ilyen ember a színház művészeti vezetője?
BEHEMÓT Nem a mi dolgunk, hogy erről diskuráljunk.
WOLAND Lesz elég idő a konfliktusokra később is.
AZAZELLO Egyetértek. A konfliktusok ideje sohasem múlik el.

Azazello és Behemót fenyegetően közelít Sztyopához, közben színpadváltás. A támadás pillanatában Sztyopa Jaltán találja magát, a tengerparton. Hullámmorajlás hallatszik. Margarita mint sziluett tűnik fel.

MARGARITA Bocsásson meg... látta valahol a Mestert? Mester! Mester! Mester!
(Eltűnik)

6. JELENET „A hős megjelenik”. (A 13. fejezet alapján)

Az elmeklinika. A Mester és Ivan egy betegágyon ülnek.

MESTER Akkor tehát... üldögeljünk?
IVAN Üldögeljünk.
MESTER Ne haragudjon, de ön dühöngő? Az erőszakot ugyanis nem tudom elviselni.
IVAN Elvileg nem.
MESTER Elvileg?
IVAN Tegnap a Gribojedov-ház éttermében bevertem egy illetőnek a pofáját.
MESTER Miért, ha szabad kérdezni?
IVAN Őszintén szólva, nem volt rá okom.
MESTER Az embernek különben is arca van.
IVAN Pofásra vertem az arcát.
MESTER Úgy hallottam, költő.

IVAN (Kelletlenül) Igen.
MESTER (...) Jó költő?

Ivánt elárasztja az önreflexió és az őszinteség.

IVAN Szar.
MESTER Akkor mért ír? Ne írjon többet!
IVAN Igaza van, megígérem. Ki maga?
MESTER Hűha. Ez...

Robaj hallatszik kintről, a Mester azonnal elbújik az ágy alá. Az Örök és a Nővér berángatják a kézzel-lábbal tiltakozó és ordítózó Nyikanor Ivanovicst.

M. Bulgakov: *A Mester és Margarita*, a Sztanyiszlavszkij utcai Színházi Stúdió (Moszkva) 2017-es előadásának egy jelenete (forrás: thr.ru)

NYIKANOR Az nem az én pénzem! Mágia. Fekete mágia! Hívják a rendőrséget! Nem hallották? Soha nem volt valutám. Majd bolond lettem volna...

Leültetik, injekciót adnak neki, majd távoznak. Nyikanor lassan lenyugszik, elalszik. A Mester kimászik az ágy alól, és folytatja a beszélgetést.

MESTER Furcsa dolgok történnek odakint.
IVAN Idebent is. Senki nem hisz nekünk.
MESTER Miért került ide?
IVAN Poncius Pilátus miatt.
MESTER (Felkapja a fejét) Jól hallom? Akkor ez egy félelmetes egybeesés! Hogyan történt? Mondja el!

Ivan mesélni kezd, de csak a szája mozog. Mester feszülten hallgatja, néha közbeszól. A néma mese alatt a Pilátus-epizód megidézett szereplői, katonák stb., majd Berlioz kukucskálnak be a színpadra a takarásból.

MESTER (Helyenként közbevágva) Folytassa, kérem! (...) Vértörő fehér köpenyben? Igen, Pilátus csak így tud kilépni az oszlopcsarnokba! (...) Ó, én mindent előre tudtam! (...) Hát persze! A kutya neve Banga! (...) Igen, Berlioz feje helyett nagyon sok másikat el tudnék képzelni. (...)

IVAN (Befejezi a történetet) Hát így kerültem ide.

MESTER (...) Kedves Ivan, azt hiszem, tudom, kivel találkozott tegnap a Patriarsije Prudin.

IVAN Kivel?

MESTER A sáttánnal.

IVAN Az nem lehet. A sáttán nem létezik!

WOLAND (Gunyoros hangja hallatszik) Igen vagy nem... És a közbülső árnyalatok? A feketének is legalább ötven van...

Pillanatnyi csend. Nyikamor önkívületben nyögdéccsel mellettiük az ágyon.

MESTER Hogyan mondhatja éppen maga, Ivan, hogy nem létezik? Ön az első, aki a befolyása alá került. Ezért is van itt. Amikor hallottam a személyleírását, azonnal sejtettem, kihez volt szerencséje tegnap. Csak Berliozon csodálkozom. Ő tapasztalt, olvasott már egyet s mást. Maga, ha nem tévedek, eléggé műveletlen.

IVAN *(Letaglózva)* Vitathatatlanul. A *Faust* című operát sem ismerem.

MESTER Ez nem feltétlenül negatívum. Különben is, Poncius Pilátussal kiváltotta magát. (...) Ugyanis írtam róla egy regényt.

IVAN Poncius Pilátusról?

MESTER Róla.

IVAN Milyen hihetetlen véletlen.

MESTER Minden véletlen hihetetlen, és minden vélhető hihető.

IVAN Ön ezek szerint író?

MESTER Én (...) a Mester vagyok.

IVAN Értem. Mi a neve?

MESTER Nekem nincs többé nevem. Lemondtam a nevemről, mint minden egyébről az életben.

IVAN Akkor beszéljen legalább valamit a regényéről, Mester.

MESTER Nem voltam mindig író. Egy múzeumban dolgoztam és fordítottam.

IVAN Milyen nyelvből?

MESTER Angolból, franciából, németből, latinból, görögéből.

IVAN Ejha.

MESTER Lottózik, Ivan?

IVAN Nem. A nyerés esélye elenyésző, én pedig kishitű vagyok.

MESTER Ez valóban nem jó párosítás. Én viszont egyszer nyertem!

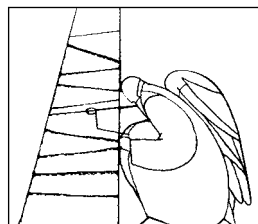
IVAN Ejha.

MESTER Igen. Így kezdődött. Százezer rubelt nyertem. Képzelteri a megdöbbenésemet. Azonnal felmondtam a munkahelyemen, és vásároltam egy csomó könyvet. Bérbe vettem egy kis alagsori szobát, és nekiültem regényt írni Poncius Pilátusról.

WOLAND *(Tömörít)* Felmond, könyveket vesz, szobát bérel, ír.

IVAN *(Elismerően bólogat)* (...) De miért pont Poncius Pilátusról?

MESTER Ezt magam sem tudom. Talán soha nem is fogom megtudni. De az, amit ön mesélt, kétségtelenül megtörtént. Az illető, akivel találkozott, csakugyan járt Pilátusnál, csakugyan villásreggelizett Kantnál, most pedig Moszkvába látogatott... Én pedig már a letelejétől tudtam, hogy regényem utolsó fél mondata ez lesz: „Poncius Pilátus lovag, Judea ötödik helytartója.”

NAGY TÍMEA

Bulgakov regénye és a négy evangélium¹

1. rész: A Pilátus-regény alakjai a Biblia és a történelmi források tükrében

Bulgakov Pilátus-regényének két központi alakja Jesua és Pilátus. Természetesen mindkét alaknak megvolt a maga „archetípusa”. Krisztus alakját az evangéliumokból ismerhette Bulgakov, Pilátust pedig egyrészt szintén az evangéliumokból, másrészt történelmi alakként is. Vizsgáljuk meg, milyen képet adnak ezek a források a két alakról, szereplőről, illetve azt is, hogyan módosítja e képeket Bulgakov!

Az Újszövetségnek azokat a könyveit nevezzük evangéliumoknak, amelyek Jézus életét írják le, üdvtörténeti összefüggésbe állítva azt. Az evangéliumok Jézus-életrajzok, melyek az ember-Isten és az Isten-ember ábrázolása között ingadoznak. Márk evangéliumának Krisztusa hordozza a legtöbb emberi vonást, Máté és Lukács evangéliuma fokozatosan isteni vonásokkal gazdagodik, Jánosnál Jézus már az Ige megtestesülése. Kitűnik ez a szemlélet abból is, hogy Máté és Lukács leírja Jézus, az ember nemzetségtáblázatát, János azonban így kezdi evangéliumát:

„Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala Istennél, és Isten vala az Ige” (Ján. 1,1.)

„És az Ige testté lett” (Ján. 1,14.)

Felvetődhet bennünk a kérdés, szólnak-e az evangéliumokon kívül korabeli történelmi források is Jézusról? Daniel-Rops kutatásai alapján erről a következőket írja:²

„A Jézus életének kereteit alkotó környezet tökéletesen történelmi; a szövegek nem a legendás időkre, és nem a ködös múlt horizontjára helyezik őt [...] Ezen túl: igen sok, a Jézusra vonatkozó elbeszélésekben szerepet játszó személyiség egyéb történel-

¹ Nagy Tímea jelen dolgozatával a 2003-ban Veszprémben rendezett XXVI. OTDK Humán Tudományi Szekciójában az orosz irodalomból pályázók között harmadik helyezett lett (témavezető: Dr. Pálfi Ágnes adjunktus, Miskolci Egyetem). Az írást szerkesztve, rövidítve közöljük.

² Henri DANIEL-ROPS, *Jézus és kora*, Bp. 1991., I. köt., 7–11.

mi dokumentumokban is felbukkan, például a Szent Lukács evangéliumának 3. fejezetében említettek: Tiberius, Caesar, Poncius Pilátus, Heródes, Annás és Kaifás főpapok, és Keresztelő Szent János, kinek működését és halálát Josephus Flavius is tárgyalja. [...] Hogy Krisztus élt, és hogy Poncius Pilátus alatt elítélték és keresztre feszítették, egyedül a római dokumentumokra támaszkodva, szigorú értelemben véve nem bizonyítható, de nagymértékben valószínű és sok ember által elfogadott, halála után már igen rövid idővel.”

Bulgakov tehát Jézus alakjának megrajzolásához csak az evangéliumokat használhatta, a korabeli szerzők műveiből legfeljebb kortörténeti ismereteit meríthette (s hogy Bulgakovnak – bármilyen forrásból is – megvoltak ezek az ismeretei, mégpedig pontos és alapos kortörténeti ismeretek, azt a későbbiekben látni fogjuk).

Bulgakov természetesen bizonyos mértékben megmarad a Bibliából megismert Krisztus-képnél, másrészt viszont változtat is rajta. A külsejéről például a következőket olvashatjuk a regényben:

„Huszonhét éves forma férfi. Ócska, szakadozott, világoskék chitont viselt. Feje be volt kötve, a fehér kötést bőrszíj fogta a homloka körül, s keze össze volt kötözve a hátán. Bal szeme alatt nagy kék folt sötétlett, szája sarkában seb, melyre rászáradt az alvadt vér. Riadt kíváncsisággal tekintett a prokurátorra.”³

Nem a megszokott, bizalomgerjesztő Krisztus-kép ez. A Bibliában csak ritkán található külső leírás⁴, inkább tettekkel jellemmez. Krisztusról is csak néhány esetben találtam külső leírást. Egyik ilyen eset megdicsőülése:

„És elváltak előtök, és az ő orczája ragyog vala, mint a nap, ruhája pedig fehér lőn, mint a fényesség” (Máté 17,2.)

Az Ószövetségben, Ézsaiásnál találunk olyan leírást, próféciát, amely talán jobban hasonlít Bulgakov jellemzéséhez:

Feofan Grek: *Urunk színváltozása*, fatábla, tempera, 1408, Tretjakov Galéria, Moszkva (forrás: wikimedia.org)

³ 24. (A regényből vett idézetek oldalszámait az 1984-es kiadás alapján adom meg.)

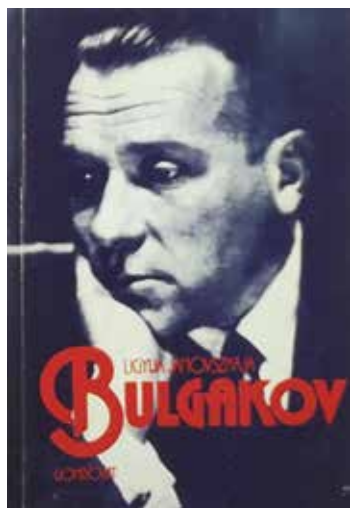
⁴ Bővebben: DANIEL-ROPS, *Jézus és kora*, I. köt., 268–274.

„Nem volt néki alakja és ékessége, és néztünk reá, de nem vala ábrázata kívánatos! Útált és az emberektől elhagyott volt, fájdalomnak férfia és betegség ismerője: mint a ki elől orcánkat elrejtjük, útált volt, és nem gondoltunk vele” (Ézsaiás 52,2-3.)

Természetesen ennél az összehasonlításnál is figyelembe kell vennünk, hogy míg Bulgakov leírása határozottan a külső jellemzése, Ézsaiás próféciája inkább Jézusnak az emberekre gyakorolt hatását írja le. Ezen kívül abban sem lehetünk biztosak, hogy Bulgakov használta-e forrásként az Ószövetség könyveit.

Pilátus, a regény másik központi alakja, Júdea helytartója. A Biblia szerint felesége is van, Claudia Procula, akiről Máté ennyit ír:

„Amint pedig ő az ítélszékhelyben ül vala, küldte hozzá az ő felesége, ezt üzenvén: Ne avatkozzál amaz igaz ember dolgába; mert sokat szenvedtem ma álmomban ő miatt” (Máté 27,19.)

Janovszkaja könyvéből⁵ tudjuk, hogy eredetileg Bulgakovnál is szerepelt volna Pilátus felesége, később azonban kihagyta, valószínűleg azért, hogy igazán magányos embernek láttassa Pilátust. Történelmi alakként – Szigeti Jenő könyve alapján⁶ – a következőket mondhatjuk el róla: Pilátus 26-ban lett Júdea helytartója. Pártfogója Lucius Aelius Seanus, a praetoriánus gárda főparancsnoka volt, aki a császár Capriba való visszavonulása után Róma ura lett. Pilátus már hivatalba lépésekor is kegyetlenül bánt a zsidókkal. Heródes „hajthatatlan és kíméletlenül kemény” emberként jellemezte. Bukását, hatalmának elvesztését is fékezhe-

tetlensége okozta. Eusebiosz keresztény történetíró szerint bukása után öngyilkosságot követett el.

A regényben Pilátus alakjában keveredik a katona, az alattvaló és a magánember képe. Szörnyű fejfájás kínozza, mégis katonás léptekkel jelenik meg, a „hivatalnoknak” ugyanis nincs joga betegnek lennie, mikor kötelességét kell teljesítenie, s ez a kötelesség most: Jesua kihallgatása. A katonai (tehát hivatalos) jelleget erősítik a „prokurátor”, „őrség”, „cohors”, „centuria”, „titkár”, „pergamenlap”, „tetracha” kifejezések.

Felvetődik ezzel kapcsolatban egy kérdés: Hol hallgatta ki Pilátus Jézust? Márk „praetoriumnak” nevezi a kihallgatás helyét. Ez a római katonai szakkifejezés elsősorban a római helytartó hivatali székhelyét jelentette. Hol lehetett ez a hivatali székhely Jeruzsálemben, mikor az ünnepek idejére ide vonult Pilátus

⁵ Ligijia JANOVSKAJA, *Bulgakov*, Bp. 1987.

⁶ SZIGETI Jenő, *Letűnt korok, régi titkok*, Bp. 1999., ld. még: Gerhard KROLL, *Jézus nyomában*, Bp., 429–431.

és néhány római hadtest, hogy a rendet fenntartsák? Általános szokás volt, hogy a helytartó-főváros esetén a királyi palotában, vagy – másik város esetében – a város legszebb épületében, házában szállászik. Jeruzsálemben két királyi palota is volt. Egyik az Antonius-vár, vagy Antonia, melyet még Nagy Heródes építtetett. Egyszerre volt ez a vár palota, erődítmény és börtön. A város keleti oldalán helyezkedett el, a templom oszlopcsarnokához tapadva. A kihallgatás másik lehetséges helye a Heródes-palota lehetett, melyet Nagy Heródes fia, Heródes Antipas építtetett.

A Praetorium épületegyüttese jelenlegi állapotban Jeruzsálemben (forrás: biblicalarcheology.org)

A hagyomány nem őrzi, hol volt a praetorium, de történelmi adalékok vannak, melyek alapján valószínűsíthető a helyszín. Gerhard Kroll a következőket írja erről:⁷

„Ám az összes szövegek, amelyek a helytartók Jeruzsálemben érkezéséről beszélnek, azt mondják el, hogy az általános birodalmi szokásoknak megfelelően a helytartó a régi fejedelmi palotát foglalta el. Ez pedig a délnyugati hegyen álló Heródes-palota volt. Amikor az arany pajzsok miatt összeütközés támadt Pilátus és a zsidók között, Pilátus Heródes palotájában tartózkodott. Philo, akitől erről az esetről tudunk, Heródes palotáját a »helytartó lakásának« nevezi. [...] Márk hozzáteszi egy apróságot [Jézus perével kapcsolatban]: »Akkor a helytartó katonái bevitték magukkal Jézust a praetoriumba, és köréje gyűjtötték az egész csapatot« (27,27.). Ezek a katonák csak a praetorióus Kohorsz tagjai lehettek, akik Pilátussal Cézáréből jöttek fel Jeruzsálemben. Ennek az egységnek pedig, amint ezt Josephustól pontosan tudjuk, a Heródes-palotában volt a kaszárnya!»⁸

Henri Daniel-Rops azonban amellet érvel, hogy az Antoniában volt a kihallgatás helye:

„Az 1927-től 1932-ig terjedő időszakban feltártak egy 2500 m² területű jókora – ötven centiméter vastag, másfél méter széles, gyakran két méter hosszú kőlapokból kirakott – kockakővezetet, mely elhelyezkedésénél fogva az Antonia-vár négyszögének belső udvarát képezte. Ezt kellett tehát azonosítani a következővel: »Bírói székébe ült (Pilátus) a köves udvaron, melyet görögül Lithosztrotosznak, héberül Gablatának neveznek« – jegyzi meg Szent János.

A Lithosztrotoszt ezek a még ma is taposható, érdes felületű és vízmosástól barázdált kőkockák alkották. Még láthatók rajtuk a lópaták karcolta csíkok, zászlórudak és oszlopok nyomai; e köveken tehát Jézus is járt.”⁹

⁷ Gerhard KROLL, *Jézus nyomában*, 444–445.

⁸ Bővebben ld. KROLL, 432–448.

⁹ Id. mű, 152–153.

Számunkra azonban most az a lényeges kérdés, hogy Bulgakov e két nézet közül melyikre támaszkodott, ő hová helyezte a kihallgatás helyszínét. A kihallgatásról szóló fejezet kezdetén „Nagy Heródes palotáját” említi, ezek szerint az Antoniára gondolt. A későbbiekben Pilátus „testet öltött lázálom”-ként minősíti a palotát, és a következőket mondja róla: „A világ nem látott még ennél fergetemesebb architektúrát.”

Nem tudjuk, mire gondolhatott itt pontosan Pilátus (illetve Bulgakov), tény azonban, hogy az Antoniának megvoltak a maga furcsaságai. Ilyen például, hogy a hegy oldalát, melyen a vár állt, Heródes csiszolt kőlapokkal borította be, mindez nemcsak a pompa miatt, hanem a védelem céljából is: a kőlapok ugyanis meglehetősen csúszósak voltak. Ez tehát a helyszín, ahol Bulgakov Jesuájának pere zajlik. Kövessük tovább az eseményeket!

A vádlottként elővezetett Jesua arca, teste sebes, véres, piszkos. Pedig a kihallgatás még csak most kezdődik, itt kapcsolódunk a történetbe! Utalás ez arra, ami a történeten kívül, a megelőző időben történt: a főpap és a vének tanácsa előtti kihallgatásra. Pilátus kérdéséből: „*továbbították az ügyet a tetrarchához?*” az is kiderül, hogy Heródes előtt is vallomást tett már a fogoly, ezekre az előző kihallgatásokra utalnak hát a sebek. Az evangéliumokból azt is tudjuk, hogy a vének tanácsa előtt, a kihallgatás közben is arcul ütötte az egyik őr, mert szerinte Jézus tiszteletlenül beszélt a főpappal, aztán kiszolgáltatták a tömeg kegyetlenkedésének is. Meg kell jegyeznünk, hogy már az arculütés is törvénytelen tettelegesség volt, a Talmud ugyanis büntetést szab ki minden bíróra, aki megüt vagy megveret egy vádlottat.¹⁰

Mindez tehát egy megelőző időben történt, amiről itt a történetben csak külső utalásokból és bizonyos jelekből (sebek) tudhatunk.

Hogy Jézus sorsának alakulását, elveszejtésének okait megértsük, szólnunk kell a korabeli vallási-politikai helyzetről is. Palesztinában, Jézus idejében vallási-politikai megosztottság szerint a következő pártok léteztek: A *Heródes-párt* tagjai Nagy Heródes leszármazottainak hatalmát támogatták. A hazafiak vagy

¹⁰ A Szanhedrin, a zsidó papi tanács perrendtartásáról a következőket írja még ugyanitt a szerző: „vádat [...] Jeruzsálemben [...] bármelyik állampolgár képviselhetett. Ha nagyon súlyos ügyről volt szó, azt kellett mondani a vádlónak: »Ne felejtsd el, hogy magadon hordozod annak a véré, akit vádolsz, de mindazokét is, akik csak leszármazottjai lehettek volna a világ végéig!« A kötelezően megkövetelt két tanú ugyanezt a figyelmeztetést kapta. Az a kötelezettség, hogy nekik maguknak kellett elkezdeniük a kivégzést, ha tanúvallomásuk alapján halálos ítéletet hoztak, bizonyára elgondolkoztatta őket, de még inkább a hamis tanúkra váró büntetés, mely [...] azonos volt áldozatukéval. A bírának »pártatlanoknak kellett lenniük [...] Ha úgy döntöttek, hogy elítélik a vádlottat, várniuk kellett másnapig, az egész napot elmélkedésben, böjtöléssel és imádságban kellett tölteniük. Az ítélet meghozatalakor már csak a vádlott javára lehetett álláspontot változtatni. Egy szavazattöbbség meghozta a felmentést, de nem volt elegendő a vádlott elítéléséhez. [...] Ez a zsidó jogrendben oly dicséretes, aprólékos óvatosság, ez a komolyság, a vádlott személyi méltóságának ez a tiszteletben tartása hol érvényesül Jézus perében?” DANIEL-ROPS, *Jézus és kora*, II. köt., 147.

zelóták erőszakkal akarták lerázni Róma igáját. Az esszénusok vallási közösségekbe tömörültek. E csoport különös sóvárgással várta a Messiást, az Isten által küldött szabadítót. A farizeusok a művelt középosztály tagjai voltak, és a vallásos előírásoknak igyekeztek szigorúan eleget tenni az élet minden területén. Hittek a feltámadásban és a lélek halhatatlanságában. Nemcsak az ószövetségi törvényeket, hanem a hagyományokat is kötelező erejűnek tartották. A sadduceusok pártjához a főpapok és a gazdag földbirtokosok tartoztak.

E pártok közül a zelóták és az esszénusok voltak azok, akik hitték és várták egy megszabadító eljövételét, de ők is inkább egy világias, erőskezű politikust akartak, aki a római iga alóli felszabadulást kiharcolja. A farizeusok, sadduceusok nem vártak megváltást, nem akartak igazán semmiféle politikai változást.

Palesztina a római fennhatóság alatt negyedes királyságokra tagolódott, melyeknek élén egy, a császár által kinevezett helytartó, prokurator (Jézus idejében Pontius Pilátus), és egy helyi uralkodó, tetrarcha (Jézus idején Heródes) állt. A zsidó főpapok igen nagy hatással bírtak a tetrarchára, befolyásuk révén bizonyos politikai hatalommal is rendelkeztek, ezért sem akartak változást. Ez volt az egyik ok, amiért Jézust meg akarták öletni, hiszen benne bizonyos körök vezetőjüket láthatták.

A másik ok az irigység lehetett. Krisztus tanította és gyógyította az embereket, s azok követték őt. Mind a négy evangélista leírja, mekkora hatása volt szavainak az emberekre:

„És lőn, mikor elvégezte Jézus e beszédeket, álmélkodik vala a sokaság az ő tanításán: mert úgy tanítja vala őket, mint akinek hatalma van, és nem úgy, mint az írástudók” (Mt. 7,28-29.)

„Soha ember úgy nem szóltott, mint ez az ember” (Ján. 7,46.) (Kon. Lukács 4,32.; Mk. 1,21-22.)

Jeruzsálembe való bevonulásakor pedig, mikor a tömeg követte őt, és hoszannázott neki, az írástudók így szóltak egymáshoz:

„Látjátok-é, hogy mind semmit sem értek? ímé, mind e világ ő utána megy” (Ján. 12,19.)

A farizeusok és írástudók gyűlöletét pedig csak fokozhatta az, hogy Jézus ellenük prédikált: feddő beszédet mond gonoszságuk és képmutatásuk ellen (Lukács 11,37-54.; Máté 15,1-9.; Márk 7,1-9.)

Ezek tehát az előzmények, melyek után Jézus a Szanhedrin, innen pedig a Pilátus elé kerül.

Pilátus aremus nyelven szólítja meg a foglyot¹¹, szavai érdektelenségről árulkodnak. A fájdalomtól mozdulni sem bír, s valószínűleg nem is igazán érdekli egy olyan ügy, mely olyan vallási kérdésekről szól, melyekben ő nem is illetékes.

Jesua „kissé előrehajolt, megszólalt”. Van ebben a mozdulatban, az előrehajolásban egy kis türelmetlenség, hogy kifejtthesse végre véleményét, és ami ta-

¹¹ A fogság után a zsidók nem beszéltek a héber nyelvet, az aremust használták hétköznapi nyelvként. A héber az irodalmi nyelv funkcióját töltötte be.

Gennagyij Kalinovszij: *Jesua és Pilátus*,
illusztráció *A Mester és Margaritához*
(forrás: masterandmargarita.eu)

lân még inkább jellemző: intimitás. Mintha nem érezné a hely és a szituáció rideg hivatalosságát. Szavai is erre utalnak: „jó ember”-nek szólítja kihallgatóját. Más jellegű kapcsolat-felvétel ez, mint ami Pilátus részéről történt. A prokurátor azonban megmarad hivatalos szerepénél: elutasítja Jesua bizalmas közeledését.

„Engem szólítasz jó embernek? Tévedsz. Jerusalaiban mindenki azt terjeszti rólam, hogy vérszomjas fenevad vagyok... és ez igaz.”¹²

Nézzük meg alaposabban ezt a néhány sort, hiszen hozzátartozik Pi-

látus arculatához, ráadásul ő vall így saját magáról. Tisztában van tehát vele, hogyan vélekednek róla a városban, s elismeri e vélemény jogosságát (van ebben némi öngúny is). Ne véletlen azonban ez a vélemény Pilátussal kapcsolatban. Azt már korábban is említettem, hogy hivatalba lépésétől kezdve kegyetlenül bánt a zsidókkal. Alig foglalta el ugyanis prokurátori hivatalát, Jeruzsálembé vitette a császár képével díszített hadijelvényeket, s ez a zsidók szemében bálványimádás volt. Öt napig tüntettek palotája előtt, s inkább meghaltak volna, mintsem hogy ezt eltűrjék. Más alkalommal Pilátus elhatározta, hogy a templom kincseinek árából építtet vízvezetékot, mire ismét lázadás tört ki. Az eredmény: néhány halott.¹³

Ez tehát a háttere annak, hogy őt a zsidók vérszomjas fenevadnak tartják. S ezt az embert próbálja Jesua jó embernek szólítani. Pilátus ezt oly határozottan elutasítja, hogy egyik centúriája néhány ütésével nyomatékosíttatja felszólítását. A fogoly megfenyítése rövid kényszerszünet a prokurátor számára, bizonyos mértékben ki is esik szerepéből.

A kikérdezés aztán „beteg, bágyadt” hangon ugyan, de a hivatalos rend szerint folytatódik. A prokurátor érezhetően egy zavargást keltő csavargóként kezeli a foglyot. Ezért is csodálkozik, mikor megtudja, hogy beszél görögül. Emlékezzünk vissza: a kihallgatás elején aremus nyelven szólítja meg, mely Palesztinában az általánosan beszélt köznyelv volt, a görög nyelvet csak a magasabb műveltséggel rendelkezők bírták. A csavargónak nézett rab nyilvánvalóan meglepetést okozott kihallgatójának, de az ő viselkedésében is tapasztalható bizonyos változás a nyelvváltás után. Kissé élénkebb, magabiztosabb lesz. Pilátus azonban to-

¹² 25.

¹³ SZIGETI Jenő könyve alapján, ld. 7. pont. Ld. még Gerhard KROLL, *Jézus nyomában*, 429–431.

vábbra is csak hazudozónak tartja Jesuát, hiszen előtte van egyrészt a vádakat tartalmazó pergamen (melynek pontos tartalmát az olvasó nem ismeri meg), másrészt pedig egy szakadozott ruhájú, csavargó külsejű fogoly, aki tagad, és látható igyekezettel próbálja meggyőzni őt.

Itt kerül szóba először Lévi Máté, aki lejegyezte Jesua szavait. A fogoly tiltakozik:

„...én egyszer belenéztem a följegyzéseibe, és megrémültem. Egy árva szót sem mondtam mindabból, ami ott fel van írva.”¹⁴

Ez a mondat nem csak Máté evangéliumának hitelességét látszik kétségbe vonni, de Bulgakov ezzel általában is szembeállítja az élő szó hitelességét. Az élő szó a személyességet, az élő hitet közvetíti, míg a papír, a lejegyzés alkalmatlan erre.

Jesua elbeszélése a volt vámszedő megtéréséről mosolygásra készíti Pilátust – egyelőre még csak „fél orcával” és „fanyarul”. E félmosoly azonban rövid életű; a prokurátor kínjai megelevenednek, csábító kiútként ötlük fel benne a halál gondolata: akár a fogolyé, akár a saját halála, csak legyen vége a kihallgatásnak, kínoknak. A „magánember” fájdalma kikökkenti szerepéből a „hivatalnokot”. A kihallgatásnak azonban folytatódnia kell, s a kérdés még mindig ugyanaz: „De valakit mégis szoltál a templomról a népnek.”

Ekkor hangzik el a beszélgetésben az a szó, amely kulcsfontosságú: az igazság. Jesua szerint leomlik az óhit temploma, és felépül az igazság új temploma. A helytartóban fokozódik a harag, a fájdalom, a halálvágy („mérget, ide azt a mérget”), így robbanhat ki belőle a kérdés: „miért beszéltél neki az igazságról, amelyről fogalmad sincs? Mi az igazság?”¹⁵ Jesua pedig az eddigi hivatalos formát végleg felborítva magánsíkra tereli a beszélgetést.

„Az igazság mindenekelőtt az, hogy tenéked, hegemon, fáj a fejed, annyira fáj, hogy kishitűen már a halálra gondolsz. Nincsen erőd, hogy velem beszélj, még az is nehezedre esik, hogy rám tekints. Így most akaratlanul is hóhérod vagyok, és ezt módfelett sajnálom. Jóformán gondolkodni sem tudsz, csak arról ábrándozol, hogy odajöjöm hozzád a kutyád, mert úgy látszik, ez az egyetlen élőlény, amelyhez ragaszkodol. De kínjaid véget érnek, a főfájás elmúlik.”¹⁶

Jesua a legvalószínűtlenebb választ adta, amit ebben a helyzetben elképzelni lehet. Egyúttal azonban magát az igazságot is értelmezte. Nem egy általános, fi-

Máté evangélista az angyallal, ismeretlen mester, festett fa, 19. sz., Művészeti Múzeum, Perm (forrás: permartmuseum.com)

¹⁴ 28.

¹⁵ 30.

¹⁶ 30–31.

Elena Martinjuk: *Pilátus a kutyájával*,
fotóillusztráció *A Mester és Margaritához*
(forrás: camerallabs.org)

lozófiai definíciót adott róla, hanem az adott szituációra vonatkoztatta, s ezzel kézzelfoghatóvá tette, mit ért alatta: az *akkor, ott* legnagyobb és legfontosabb igazságot mondta ki. A gyógyulás ígérete pedig („*a főfájás elmúlik*”) együtt az emberi minőség helyreállításának ígérete is. Hiszen látta ő kezdettől fogva, hogy ki ez a Pilátus mások szemében; egy hivatalnok, egy „vérengző vadállat”, egy alattvaló, de ő az emberit kereste benne.

Másrészt viszont, ha belegondolunk, már Pilátus „*mi az igazság?*” kérdése sem tartozott szorosan a kihallgatás rendjéhez, s ha innen nézzük, voltaképpen Pilátus volt a kezdeményező, aki erre a síkra terelte a beszélgetést. Nemcsak provokálja Jesuát, de bizonyos mértékben a maga nyitottságát, önkéntelen kíváncsiságát is elárulja.¹⁷ Jesua pedig,

nem sokkal azután, hogy életében először látta ezt az embert, pontos „diagnózt” ad róla. Mindez kikökkenti a hegemoniát eddigi fásultságából, rémületbe ejti: felugrik székből, arcát kezei közé fogja. (Megfigyelhetjük, hogy gesztusaik is mennyire jellemzik a két embert, illetve egymáshoz való viszonyukat.)

Jesua, mintha mindebből semmit sem venne észre, vagy éppen azért, mert nagyon is pontosan érzi szavai hatását, nyugodtan folytatja mondanivalóját. Sétát ajánl Pilátusnak:

„...*új gondolataim támadtak, amelyek, úgy hiszem, téged is érdekelnének, és szívesen megosztanám őket veled, annál inkább, mert rendkívül eszes embernek látszol [...] Csak az a baj, hogy túlságosan zárkózott vagy, és végképp elveszítetted a hitedet az emberekben. Pedig hát valld be, az mégsem lehet, hogy az ember minden szeretetét egy kutyára pazarolja. Szegényes és szomorú az életed, hégemón!*”¹⁸

Gondoljuk végig a helyzetet! Ezeket a szavakat egy, a zsidó főpapi tanács, a Szanhedrin által már halálra ítélt fogoly mondja egy római helytartónak, akitől felmentését, vagy halálos ítéletének megerősítését várja! S mintha Jesua mindezt fel sem fogná, egyszerűen és baráti jóindulattal elemzi Pilátus helyze-

¹⁷ A bibliai Pilátus kérdését DANIEL-ROPS a következőképpen minősíti: „Társadalmának minden szkepticizmusa benne volt ezekben a szavakban.” Vö. id. mű, *Jézus és kora*, II., 155.

¹⁸ 31–32.

tét a titkár és több katona füle hallatára. És senkinek sem jut eszébe, hogy elhallgattassa!

Mit tehet ilyen helyzetben egy prokurátor? Feltételezheti-e egyáltalán, hogy a fogoly nem bolond? Nem az lenne a legtermészetesebb, ha a lehető legkegyetlenebb módon torolná még ezt a számára megalázó beszédet? Pilátus azonban feloldoztatja a fogoly kezét, és rekedt, elfúló hangon ugyan, de átveszi a beszélgetés hangnemet. Ideillőnek érzem Kiss Ilona egy megjegyzését: „Az első kérdés tehát az, hajlandó-e valaki arra, hogy a kommunikáció morális tétjét is felvállalja?”¹⁹ Pilátus ezzel a lépésével vállalta fel ezt a kockázatot, bár érezhetően bizonytalanul, és visszalépésre mindig készen. Rövid vitára kerül sor köztük arról, hogy Pilátus vajon elvághatja-e azt a hajszálat, mely Jesua életét felfüggesztve tartja. A fogoly szerint csak az vághatja el, aki felfüggesztette. Pilátust ez mosolygásra készíti, holott Jesua éppen azt mondta a szemébe, hogy nincs hatalma [ti. Pilátusnak] fölötte. Beszélgetésük teljesen magánjellegű lesz, Pilátus utasítja is titkárát, hogy ne jegyezze szavaikat. Egyébként a titkár viselkedése, az, hogy jegyzi-e szavaikat vagy sem (nyilván a császárnak készülő jelentéshez), nagyon jól mutatja, hogy beszélgetésük hol vált át a hivatalos formából a magánbeszélgetésbe, vagy fordítva.

Megjegyezném ezzel kapcsolatban, hogy – bár a Bibliából erről nem tudunk – az ókori történétírók szerint valóban készült ilyen jelentés. Sály Pál erről a következőket írja:

„Több ókori keresztény szerző említést tesz arról, hogy a császári levéltárban található egy hivatalos irat Jézus peréről. Valószínű, hogy Pilátus valóban küldött hivatalos jelentést a Názáreti ügyéről Rómába. Jusztinosz, a pogány filozófusból lett keresztény hitvédő, a 155 körül Antonius Pius császárhoz írott Apológiájában ezzel zárja a Jézus keresztre feszítéséről szóló beszámolóját: »hogyminden valóban így történt, azt megtudhatjátok a Pontius Pilatus idejéből való aktákból.« [...] Tertullianus híres Apologeticumában – Jézus halálának leírásakor szintén hivatkozik ezekre az iratokra: »A világmindenségnek ezt az eseményét azonban ott őrzitek ti is, följegyezve titkos irattáraitokban« [...] Ennek ellenére Jézus peréről hivatalos jelentés sajnos nem maradt ránk.”²⁰

Még valamit meg kell jegyeznünk Jesua és Pilátus beszélgetésével kapcsolatban. Történik egy igen érdekes, bár látszólag jelentéktelen kis esemény:

„...a nap már elég magasan jár a hippodrom felett, egy sugárpázmája behatolt az oszlopsarnokba, és Jesua foldozott szandálja felé kúszik, Jesua pedig félrehúzódik előle.”²¹

Mit jelenthet ez a mozdulat, az, hogy Jesua félrehúzódik a fény elől? Természetesen lehet nagyon egyszerű is a válasz: árnyékba húzódik a nap, a forróság

¹⁹ KISS Ilona, *Szabadság és nyugalom*, In: Medvetánc, 1988/1.

²⁰ SÁLY Pál, *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben*, Bp. 2000., 11. Ld. még: Gerhard KROLL, i. m., 43.

²¹ 31.

elől. Ha viszont ilyen egyszerű lenne a válasz, miért kellene ezt leírni, kiemelni? Valószínűbbnek látszik, hogy jelképes értelmű ez a mozdulat, így a következőket feltételezhetjük. A kereszthaláltól a feltámadásig tartó három napot a gonosz uralmának tekintették, ez volt Krisztus pokolra szállása. Az tehát, hogy Bulgakov Jesuája elhúzódik a fény elől, tekinthető egyfajta előérzet jelzésének, készüldésnek a pokolra szálláshoz. Azt tudjuk Ligyija Janovszkaja művéből²², hogy Bulgakov használta Nikodémus apokrif evangéliumát, mely éppen Krisztus alvilágba való leszállásáról szól. Ide tartozik az is, hogy a Biblia szerint elfogatásakor

A Nikodémus evangélium 9–10. századi, latin nyelvű másolata, Apátsági Könyvtár, Einsiedeln (forrás: wikiwand.com)

Krisztus a következőket mondta üldözőinek: „ez a ti áratok, és a sötétség hatalmának ideje” (Luk. 22,53.)

De kövessük tovább az eseményeket, a kihallgatás menetét! Pilátus a beszélgetés közben furcsa megkönnyebbülést érez, fájdalma elmúlik, s már azt is tudja, mit kell tennie a fogollyal. Számúzi Caesaria Stratonisba, saját székhelyére, s nem hagyja jóvá a Szanhedrin ítéletét. Jesua tehát elementáris hatással volt Pilátusra. Nem kívánja már sem az ő halálát, sem a sajátját, sőt, ragaszkodna a kialakult kapcsolathoz továbbra is; olyan körülmények közt akarja folytatni a beszélgetést, ahol ő is kiléphet szerepéből, s mindketten kiszabadulhatnak ebből a szituációból, emberként beszélgethetnek egymással. Hogyan történhetett ekkora változás?

Gondoljunk bele Pilátus helyzetébe! Római polgár volt, mégis Rómától távol kellett élnie, Caesaria Stratonisban. Kikerült abból a közezből (intellektuálisan is), amelyben otthon érezte magát. Zsidók közt kellett élnie, egy számára szellemileg sivár közegeben. Olyan kulturális és vallási környezet veszi körül, amelyet nem ért, amely idegen a számára. Pilátus két világ ütközőpontján állott tehát: a rómaién és a zsidóén. Világpolgár volt, aki sehol sincs otthon. Emlékezzünk vissza Jesua szavaira: „*túláságosan zárkózott vagy*”, „*szegényes és szomorú az életed, hegémón!*” A fogoly pontosan felismerte Pilátus helyzetét. Azt is feltételezhetjük, hogy Pilátus kínzó fejfájása, amely miatt mozdulni sem bírt, egy intellektuális kínlódás és feszültség eredménye. A szellemi magányosság, gyötrődés fizikai

²² Ld. 5. jegyzet

fájdalmat okozott. Ezért múlt el a fájdalom, mikor egy olyan embert talált, akivel egyenrangú szellemi társként beszélgethetett, s feloldódhatott görcsös magánya, magába fordultsága. Jesua az embert fedezte fel benne, ezért akarja őt megmen-teni. (...) A helyzet azonban nem oldódik meg ilyen könnyen. Újabb pergamen-lap kerül elő (ennek sem ismerjük meg a szövegszerű tartalmát). Ezúttal súlyo-sabbak a vádak: az utalásokból az derül ki, hogy felségsértésről van szó.

Mint látjuk, Bulgakovnál két vád érkezik Jesua ellen: „*De valamit mégis szól-tál a templomról a népnek*”; „*Mondtál-e valaha valamit a nagy császárról?*” Egyik sem fogalmazódik meg világosan a szövegben, így a vádat is csak sejthetjük, il-letve arról sincsenek biztos értesüléseink, milyen bizonyítékok vannak.

A Bibliából a következőket tudjuk meg: Jézust eredetileg azért fogták el, mert hamis prófétának tartották. Jézus ugyanis korábban a nyilvánosság előtt azt mondta: „*Bontsátok le a templomot, én harmadnapra fölépítem azt*” (Jn. 2,19.), ami így olvasható: ha Jézus lebontja a templomot, megszünteti a zsidó vallás központi intézményét, és másikkal helyettesíti. Ebből következik az, hogy hamis próféta. Elítélni azonban istenkáromlásért ítélik el. Pilátus elé azonban nem vi-hették vallási vádakkal, ezért oda már mint lázítót vitték. Sály Pál így ír erről:

„...a helytartók nem foglalkoztak a helyi vallási törvényeket megszegők ügyeivel [...] A főpapok ezért a káromkodás helyett olyan cselekmények elkövetésével vádol-ták meg Jézust, amelyeket a római jog is halállal büntetett: az adófizetés megtagadásá-ra való lázítással, és azzal, hogy királynak vallja magát, ami a rómaiak szemében szin-tén azt jelentette, hogy Jézus az államrend elleni lázadó. [...] A Jézus ellen vádként felhozott cselekményeket a római jog felségsértésnek (*crimen laesae maiestatis*) minő-sítette, ami a legsúlyosabb állam elleni büntett volt.”²³

Bulgakovnál is – mint látjuk – szerepel mind a két vád. S mert a felségárulás a legsúlyosabb bűnök egyike, szertefoszlik a szabadulás lehetősége, mely fizikai-lag ugyan a fogoly száműzetése lenne, de spirituálisan, szellemileg a szabadságot jelenené számára. Nincs hát remény:

„A prokurátor látása elhomályosult. Úgy rémlett neki, hogy a fogoly feje elúszott valahová, s helyette másik fej tűnt fel vállain. Ezt a kopasz fejet ritka fogú arany dia-dém koronázta; homlokán kerek, nyílt seb éktelenkedett, mely lemarta a bőrt, s be volt kenve írral. Beesett, fogatlan száj, zsarnoki jellemre valló, lecsüggő alsó ajak. És mint-ha eltiűntek volna a csarnok rózsaszínű márványoszlopai, s a távolban Jeruzsálem ház-tetői, minden elsüllyedt Capri kertjeinek sűrű zöldjében. (...) Furcsa, összefüggeste-len, kusza gondolatfoszlányok suhantak át a helytartó elméjén. »Elveszett!« Majd: »Elvesztiünk!...« És valami badar ötlet – a halhatatlanság; ez a halhatatlanság azon-ban, ki tudja miért, elviselhetetlen bánatot keltett.”²⁴

A fejnek, amely Pilátus látomásában megjelenik, határozottan halálfej jelle-ge van: beesett, fogatlan száj, lemart bőr, nyílt seb. S ez a diademos halálfej kife-

²³ SÁLY Pál, *Bűnvádi eljárások az újszövetségben*, 66.

²⁴ 36–37.

jezetten Tiberiusra emlékeztet; ezt az érzetet erősíti Capri szigetének neve is. De kinek a halálát szimbolizálja itt ez a diadémós koponyaszerű fej? Magát a császárt, esetleg rajta keresztül az egész birodalomét, melyet egy dölyfös, élveteg vénember tart a kezében? Azonban ha Tiberius feje egy sebes, aszott koponyaként jelenik meg Pilátus előtt, nem lehetséges-e, hogy már Jesua felől tekint rá ekkor Tiberiusra? Talán Jesua szerepének intuitív felismerése ez, annak megsejtése, hogy a Birodalom összeomlása után Jesua lesz az új korszak elindítója, hogy az ő spirituális hatalma és ereje jelenti a jövőt. S ha ezt feltételezzük, az is kérdés, hogy Pilátus Jesua pártján áll-e, vagy sem. Az kétségtelen, hogy megérzett benne valamiféle szellemi hatalmat, hiszen ő is a hatása alá került. Pilátus azonban római, s ha közelít is Jesuához, lehetséges, hogy azért teszi, mert felébredt benne az ambíció ennek a spirituális hatalomnak a megszerzésére, vagy a belőle való részesülésre. Másrészt az is elképzelhető, hogy a császár diadémós koponyája Jesua halálát sugallja. Hiszen éppen Tiberius miatt kell elpusztulnia Jesuának; a felségsértőt nem kímélheti a prokurátor. Még akkor sem, ha azt kell megöletnie, akivel hosszú idő óta először került igazi emberi kapcsolatba. Éppen ezt kell eldöntenie: ő elsősorban ember, akinek érzései vannak, vagy római prokurátor, akinek kötelességei vannak? A halál gondolatához Pilátusban a halhatatlanság gondolata társul, de ez bánatot kelt benne. A Jesuával folytatott beszélgetésben nem volt szó a halhatatlanságról, erre ő érez rá, s ezzel a legfontosabbat sejteti meg. (...)

Jesua mindezidáig csak egy veszélytelen álmodozó volt Pilátus szemében. Az események során először kerültek elő olyan adatok, melyek alapján – jogilag – valóban el lehet ítélni Jesuát – s ezeket az adatokat *Júdás* szolgáltatja. Júdás nevét ismerjük a *Bibliából*, ott Jézus tanítványa, aki elárulja őt. Bulgakovnál azonban még csak nem is ismerték egymást addig az estéig, míg Júdás meg nem hívta vacsorázni, s ki nem faggatta, mi a véleménye az államhatalomról. (Nyilván a főpapság által betanított provokatív kérdésekről van szó. A jelek szerint ezt csak az álmodozó Jesua nem vette észre, hiszen Pilátus és az olvasó előtt ez nyilvánvalóvá válik.) Júdás itt csak egy fizetett besúgó.

A *Biblia* Júdása vajon miért árulta el Mesterét, akinek tanítványa volt? Ennek megokolása, kommentálása még Rops szerint is kemény dió. A szakirodalom ezzel kapcsolatos vélekedését itt nem tartom feladatommak idézni, Bulgakovnál ugyanis ez a kérdés nem vetődhet fel: nála Júdás nem tanítványa Jesuának. Szerintem inkább ezzel a kérdéssel érdemes foglalkozni: miért nem? Gondoljunk bele: ha Júdás itt is az áruló tanítvány szerepében jelenne meg, hogyan lehetne ez a regény Pilátus regénye? Hogyan lehetne ő a legnagyobb bűnös? Tudjuk, hogyan ítéli meg Júdást a kereszténység, az irodalom, milyen jelentésben ment át neve a kollektív tudatba (elég, ha csak Dante *Isteni színjátékára* gondolunk). Így viszont Júdás csak egy fizetett besúgó, kívülálló, nem mesterének elárulója, s bűne eléggé eltörpül ahhoz, hogy ne tekintsük őt Pilátus „riválisának”.

Bulgakovnál természetesen – a szerepek mássága miatt – elmarad a Getsemáné-kerti árulás-jelenet. A Getsemáné az árulás helyszínéből a bosszú helyszínévé lesz. A Biblia szerint Júdás öngyilkos lesz, a regényben azonban Pilátus öleti meg őt. De Bulgakov újra is írja a mítoszt. Pilátus szinte utasítást ad Afraniusnak (persze nem nyíltan kimondva, inkább sugalmazva) arra nézve, hogy milyen pletykát terjesszenek el Júdás halálával kapcsolatban. Ami azt az érzést kelti bennünk, hogy ami az evangéliumokban olvasható, e szándékosan terjesztett téves információ hitelesként való elfogadtatásának az eredménye:

„– Tudja, Afranius, mi jutott most hirtelen eszembe? Vajon nem követett-e el öngyilkosságot?

Afranius hátradőlt a széken, annyira meglepődött a kérdésen.

– Ó, nem, prokurátor, bocsásson meg, de ez teljességgel elképzelhetetlen!

– Ó, ebben a városban minden elképzelhető! Hajlandó volnék akármibe fogadni, hogy rövid időn belül ez a hír fogja bejárnia várost!

Afranius ismét a helytartóra vetette éles pillantását, kis ideig gondolkozott, majd ekképpen válaszolt:

– Az meglehet, prokurátor.”²⁵

Júdás szerepének elemzésével azonban meglehetősen előreszaladtam. Térjünk vissza a történet menetéhez, ahhoz a ponthoz tehát, mikor Pilátus megkapja a felségsértés vádjáról szóló pergament. Pillanatok alatt kell eldöntenie, hogy kitart-e Jesua és a kettejük közt kialakult kapcsolat mellett. Nem, ő inkább viszontátér a kihallgató szerepéhez. Sőt, a titkár és a katonák előtt mintegy igazolni akarván magát, így kiált:

„Nincs, nem volt, és nem lesz a földön nagyobb és az embereknek kedvesebb hatalom, mint Tiberius császáré.”²⁶

A Biblia szerint a provokátor zsidók kényszerítik rá, hogy elítélje Jézust.

„Ha ezt szabadon bocsátod, nem vagy a császár barátja” (Jn. 19,12.b)

Miért hat ez a mondat oly erősen Pilátusra? Tudnunk kell, hogy a „császár barátja” megnevezés nem csak üres szólam volt, ezt a mondatot nem fordíthatjuk le egyszerűen így: nem vagy a császár hű alattvalója, ennél sokkal konkrétabb jelentése is van: Pilátus valóban bírta a „császár barátja” címet. Gerhard Krollnál ezt olvashatjuk:

„Seianus [Pilátus pártfogója] az egész Birodalomban hírhedt volt zsidóellenességéről. Mint belügyminiszter elvárta az újonnan kinevezett hivatalnoktól, hogy az ő zsidóellenes eszméit Júdeában valósítsa meg. Pilátus nem okozott csalódást, ezért Seianus hamarosan megtisztelte őt a »Császár barátja« (Amicus Ceasaris) címmel. Ez arra a korra igen jellemző adat. S később még látni fogjuk, hogy Jézus perében ez a cím lesz majd a sarokpont, amelyen az ítélet megfordul.”²⁷

²⁵ 440.

²⁶ 39.

²⁷ Gerhard KROLL, *Jézus nyomában*, 129.

Bulgakovnál nem hangzik el ez a fenyegetés – nyíltan legalábbis nem, a szöveg mögötti tartományban azonban, véleményem szerint, ott húzódik ez a gondolat.

Pilátus sort kerít még rá, hogy tanúk nélkül beszélhessen Jesuával, de a fel ségsértés vádja és a császár képe már közéjük állt. Pilátus nem hajlandó vállal ni a fogoly sorsát:

„Azt hiszed, szerencsétlen, hogy a római császár helytartója szabadon bocsájt va lakit, aki azt mondotta, amit te mondtál? Ó, istenek, istenek! Vagy azt képzeled, hogy hajlandó vagyok a helyedbe állni? (...) Most még jobban fölemelte vezénylestől bere kedt hangját, hogy odakinn a kertben is meghallják:

– Bűnös vagy! Bűnös! Bűnös!”²⁸

Egyetlen kiút lenne még, ha a Szanhedrin a Páska ünnepére Jesuát bocsáta ná szabadon, Pilátusnak azonban fenyegetéssel sem sikerül rábírnia erre a főpa pot. Szóltam már róla, mennyire veszélyes volt Jézus a zsidó vallási vezetők szá mára. A papság szemében ő a vallás egységét veszélyeztette. A megmerevedett, dogmatikus, szinte megkövesedett vallást akarta élő hitté tenni. Pedig éppen ez a mindent roppant szigorúan szabályozó vallás tudott valamiféle egységet fenntartani ott, ahol politikailag önálló állam már nem létezett. A dogmák biztosít ották a rendet, s ezt veszélyeztette Jézus a papság szemében.

Pilátus küzd még Kajafással Jesua életéért. Olyan szavak és fenyegetések hangzanak el a főpap és a prokurátor között, amelyek felszínre hozzák az eddig féken tartott gyűlölködést. Mégis, mintha nem küzdene már Pilátus igazi hév vel. Nem akarja, hogy elítéljék Jesuát, nem kívánja a halálát, de a viselkedésé ben már megváltozott valami.

Jesua az élő hitet akarja közvetíteni az embereknek, s Pilátus a személyes kapcsolat által mintha beavatottságot nyert volna. Megsejtett valamit, felme rült benne a halhatatlanság gondolata, bár nem tudja, kinek a halhatatlanságá ról van szó. Tiberius halálfeje Róma összeomlását sugallja neki, de az új hit biz tosíthatja a halhatatlanságot is (Róma politikai hatalomból vallási hatalom lett). Pilátus szerepe ebben a helyzetben közvetítő jellegű: annak megsejtése, hogy Róma így élheti túl saját bukását. Egy ilyen olvasat jogosságát e szerep felvállalásával immár a történelem ismeretében bízvást feltételezhetjük.

Mint mondtam, Bulgakov Pilátusa nem küzd már igazi hévvel. Ennek igazolá sát láthatjuk talán abban is, hogy – a bibliai történettel ellentétben – ő nem kor bácsoltatja meg Jézust. (...) Daniel-Rops ezzel kapcsolatban a következőket írja:

„Ha e kínzás kegyetlenségére gondolunk, joggal elítélhetjük azt az embert, aki e »fenyítést« elrendelte. Az első keresztények közül mégis sokan másképpen gondolkod tak. A régiek érzékenysége más irányú volt, mint a miénk. A megostorozásban Szent Ágoston enyhítő körülményt látott Pilátusra nézve, és talán az Egyház sincs messze at tól, hogy ezt a véleményt vallja, mivel a nagypénteki officiumban is erre utal (6. olvas mány): »Pilátus, amennyire csak tudott, azon volt, hogy kiszabadítsa Jézust a zsidók

²⁸ 40.

kezeiből. Megostoroztatta az Urat, nem azzal a szándékkal, hogy halálát okozza, hanem mert elégtételt akart ezzel adni a zsidók dühének. Azt remélte, hogy a megkorbácsolás utáni állapotában látva Jézust, megenyhülnek, és nem kívánják többé a halálát.»²⁹

Bulgakov Pilátusának viselkedésében elementáris változás állt be. Nagyon jól érzékelhető ez az ítélet kihirdetésekor is: a hegmont szinte elnyeli a tömeg, csaknem elvész benne. Nem az a Pilátus lép itt fel, amelyik a kihallgatást megkezdte. Egy katonára, a császár emberére nem tenne ilyen hatást a tömeg nyomása, felülemelkedne rajta. Viselkedésében azonban ekkor már inkább a kiszolgáltatottságot érezzük: elemi erőként sodorja magával a tömeg hullámmása, moraja. Csaknem kiesik szerepéből, nehezebbre esik, hogy a hatalom embereként viselkedjen. Sokkal inkább a XX. századi bizonytalan, tömegben elmerülő emberének képét rajzolja meg itt már Bulgakov.

*

Az evangéliumi elbeszélésekben Jézus halála jelenti a csúcspontot, hiszen ekkor, ezáltal teljesedik be a megváltás. Jézus megfeszítése a Golgota hegyén történt. A keresztre feszítés a legszékenylesebb halál volt ekkor, csak a bűnözőket végezték ki így. Az őskeresztények nem is használták a keresztet a megváltás és a kereszténység jelképeként, mert a gonosztevők kivégzésére szolgáló keresztfára emlékeztetett, s csak később vált a megváltás szimbólumává.

A keresztre feszítés akkor szokatlan kivégzési mód lehetett, a zsidó büntetőjogban nem is szerepelt. A zsidó törvények négyféle kivégzési módot ismertek. A megkövezést, amikor az elítéltet a teljes erőből rádobott kövek sújtották agyon, a máglyahalált, a lefejezést, illetve amikor forró ólmot öntöttek az elítélt torkába. Szokás volt azonban, hogy a zsidók a megkövezett ember holttestét még fára is függesztették, teljessé téve büntetését. Az Ószövetségben ezt olvassuk: „Átkozott mind, aki a fán függ.” (M. Törv. 21,23.). Ezért követelhettek olyan határozottan a főpapok Jézus keresztre feszítését: azt akarták, hogy ne csak meghaljon, hanem örökre átkozottá váljon.

Maga a kivégzés, amely a Bibliában az események középpontja, illetve csúcspontja, Bulgakov regényében nincs leírva. Valójában csak a keresztre feszítés előtti eseményeket ismerjük meg (a kivonulást a Koppányhegyre), s csak akkor kapcsolódunk be újra az eseményekbe, mikor a keresztre feszítés már megtörtént,

Keresztúti ájtatosság képillusztációja, katolikus hírportál (forrás: katolikus.ma)

²⁹ DANIEL-ROPS, Jézus és kora, II., 163.

Jesua a kereszten függ. Emlékezzünk vissza: már a történet elején, a kihallgatás kezdetekor is megriadt, csavargó külsejű emberként írja le Jesuát Bulgakov. Itt sem találunk semmiféle idealizálást, a leírás kissé nyers, naturalisztikus:

„Már az első órától kezdve sűrű ájulási rohamok lepték meg, végül teljesen elvesztette eszméletét, s feje a kibomlott turbánnal mellére csuklott. A legyek, böglyök ezért egészen ellepték, arca valósággal eltűnt a nyüzsgő fekete rovarréteg alatt. Hasán, lágyékán, hóna alatt kövér böglyök ültek, szívták a sárgás, meztelen testet.”

Mivel magyarázható, hogy Bulgakov nem ábrázolta a keresztre feszítés központi jelentőségű eseményét?

Az evangéliumok a megváltástörténet szempontjából írják le és értékelik az eseményeket – ebből a szempontból a keresztre feszítés a tetőpont, hiszen itt teljessé válik a megváltás. Bulgakovnál azonban a morális kérdésen van a hangsúly. Morális kérdés volt a kihallgatás során Pilátus viselkedése (az üldöző menekül). Itt a hangsúly a döntésen volt, a felelősség felvállalásán vagy elhárításán. A keresztre feszítés Pilátus döntésének az eredménye, de a fontos maga a döntéshozatal volt.

Másképp azáltal, hogy a megfeszítés jelenetét mellőzi, Bulgakov kérdésessé teszi a megváltást, az üdvtörténeti pillanat megtörténtét. Sajátos regénypoétika ez: a rákövetkező események azt mutatják, hogy ez a fordulat megtörtént, de mi csak közvetve szerzünk tudomást róla. A mai ember számára pedig ez a kérdés, és a regény középpontjában is ez áll: Bulgakov a *hogyanra* fókuszál.

Míg a kihallgatás során Pilátus magatartása volt a lényeges kérdés, ekkor Lévi Máté, és az események ő általa történő értelmezése áll az előtérben. Szavaiból, lejegyzéseiből, cselekedeteiből egyértelműen az derül ki, hogy nem érti Jesuát, nem ér fel megváltó szándékához. Mivel megmenteni nem tudja, halálát akarja megkönnyíteni azzal, hogy megpróbálja leszúrni egy késsel. Ezzel pedig éppen a megváltást akadályozná meg. Ez a Lévi Máté egy fanatikus rajongó. Megátkozza apját, anyját, megátkozza Istent és saját magát, mert nem tud segíteni Mesterének.

Ilija Slavutski: Lévi Máté, fotóillusztráció A Mester és Margaritához (forrás: masterandmargarita.eu)

Míg Máté láthatóan nem érti Jesuát, Pilátus a beszélgetéssé alakuló kihallgatás során eljutott a megértésig. Ezáltal mintha ő is tanítvánnyá vált volna, azonban ezt nem vállalta fel idejében (ez okozza későbbi gyötrődését). Máté csak az embert látta meg Jesuában, az igazság hirdetőjét, a legigazabb embert, sokáig mellette volt pedig. A későbbi fejezetekben mégis Máté jelenik meg Wolandnál Jesua küldötteként. Pilátusnak kétezer évig kell szenvednie a kőszívtagban, pedig ő közelebb jutott a megértéshez. A megértésnél ezen a ponton fontosabb tehát a döntés, a Jesuával való sorsközösség felvállalása. Ez volt az, amit Pilátus nem mert, nem volt képes megtenni.

Látjuk Mátét, amint a domb tövében ülve jegyzi gondolatait, pergamenre rója sorait. Egyszer feltűnt már egy pergamen a történetben: a kihallgatáson elhangzottakat rögzítette az írnok. Aszerint, hogy le kellett-e jegyeznie Jesua és Pilátus elhangzó szavait, vagy sem, követni tudtuk, hogy beszélgetésük magánjellegű vagy hivatalos síkon folyt-e.

Mi a jelentősége most ennek a pergamennek, melyre Lévi Máté jegyzi gondolatait?

Elsősorban természetesen a Mesterét meg nem értő tanítvány szavai ezek. Másodsorban a Máté evangéliumára való utalásként értelmezhető ez a jelenet. Máté evangéliuma az, amely a legemberibb oldalról láttatja Jézus tevékenységét, s Jézust magát, mint az igazság tanítóját. A kihallgatás során Jesua egyszer már megtagadta Lévi Máté pergamenjeit, lejegyzéseit, s ez a kritika ezekre a későbbi lejegyzésekre is rávetül, ennek a szövegnek a hitelességét is kérdésessé teszi. Jesua megfeszítése után Máté megmutatja Pilátusnak ezt a pergament: *„S ekkor összerendeztem [Pilátus], mert a pergamen legutolsó sorából e szavak tűntek szemébe: »legnagyobb bűn...gyávaság...«”*

Ez tulajdonképpen a Pilátusra vonatkozó ítélet, melynek értelmében 2000 éves száműzetésre kerül, melyet a kőszívtagban kell letöltenie. Pilátus maga is tudja, hogy ez a bűne. Már az előző éjszakán megálmodta ezt: amikor álmában Ha-Nocrival beszélgetett, maga mondta ki, amit most leírva lát: *„a gyávaság a legeslegрутabb bűn.”* Álmában a helytartó zokogva kéri Jesuától: *„Kérlek, ne feledkezzél meg rólam, emlékezz meg rólam...”* Ez a kérés szinte szó szerint megegyezik annak a latornak a szavaival, akit a Biblia szerint Jézussal együtt feszítettek meg: *„Uram, emlékezzél meg rólam...”*

Meglátásom szerint Pilátust nem Jesua ítéli el tehát sem álmában, sem Máté pergamenjének szavain keresztül: Pilátus álmában önmagát ítéli el, s a saját lelkiismerete feszíti keresztre Jesua oldalán, amikor a latorhoz hasonlóan tekint fel rá és folyamodik hozzá.

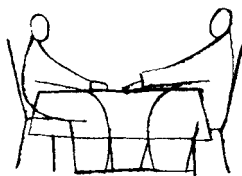
Ezzel szemben Máté lejegyzései, ha az üdvtörténeti pillanat megörökítésére nem is alkalmasak, az emberi cselekedetek megítélésére nagyon is érvényesek. Nem egyértelmű tehát Máté megítélése, ebben a vonatkozásban ugyanis Bulgakov hitelesíti a tanítvány pergamenjeit, igazságot szolgáltat Máténak.

Timea Nagy: Bulgakov's Novel and the Four Gospels (Part 1)

As a graduate student at the University of Miskolc, Tímea Nagy won third place by this paper at the *National Scientific Students' Associations Conference (OTDK)* in 2003. The first part published here examines the embedded novel in *The Master and Margarita*, Pilate's novel in the light of the Bible and historical sources, tracing its plot until Jesua's death on the cross. The sequence of events known from the Gospels is collated with Bulgakov's twentieth-century interpretation first with a focus on the dialogue between Jesus and Pilate, the figure of the Roman procurator and his contradictory role in delivering a verdict, then on Matthew Levi's double judgment.

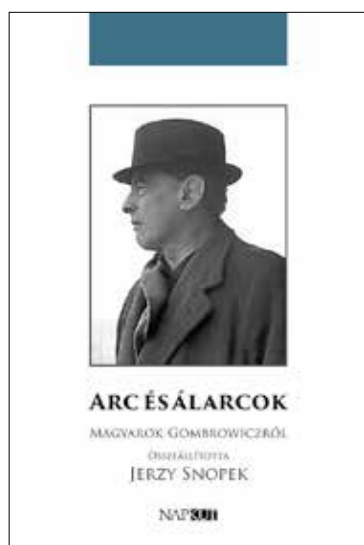

kilátó

Arc és álarcok

Magyarok Gombrowiczról (összeállította: Jerzy Snopek)

Witold Gombrowicz (1904–1969) a 20. század egyik legismertebb lengyel írója. Legjelentősebb művei magyarul is olvashatóak, darabjai folyamatosan műsoron vannak a magyar színpadokon. A Nemzeti Színház 2014. szeptember 5-én mutatta be az *Operettet* (r: Andrzej Bubień). Másnap Király Nina színháztörténész szervezésében került megrendezésre *Királyok a cselédlépcsőn* címmel az a nemzetközi konferencia a groteszk esztétikájáról, melynek közepontjában a színpadi szerző Gombrowicz állt. A Szcenáriumban a bemutató idején ehhez a témához kapcsolódva számos hazai és külföldi szakember publikált: Pályi András, Balogh Géza, Katona Imre, Pálfal-

vi Lajos, Nagyezsda Tarsisz, Sebastian-Vlad Popa, Milan Mađarev. Tavaly, Gombrowicz halála ötvenedik évfordulójának alkalmából jelent meg a szerző magyarországi recepcióját bemutató kötet: *Arc és álarcok* (Napkút Kiadó, 2020), melyet Jerzy Snopek irodalomtörténész, Lengyelország magyarországi nagykövete állított össze. Itt most e kötet általa írott bevezetőjét, valamint Snopek Júlia tanulmányát közöljük, mely a Gombrowicz életművében tetten érhető létfilozófia alapjait körvonalazza.

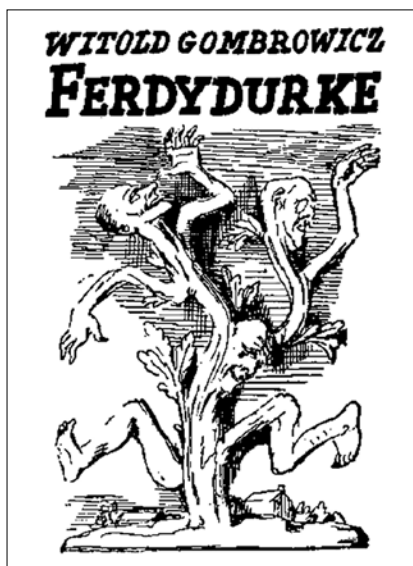
2019-ben volt ötven éve, hogy meghalt Witold Gombrowicz, a 20. század egyik legkiválóbb lengyel írója. Írt néhány regényt, közülük a leghíresebbek: a *Ferdurke* (1937), a *Transz-Atlantik* (1953), a *Pornográfia* (1960) és a *Kozmosz* (1965). Ezenkívül drámák (*Esküvő*; *Yvonne, burgundi hercegnő*; *Operett*), valamint az 1953-tól haláláig vezetett *Napló* szerzője.

Lengyelországban már bemutatkozó regénye, a *Ferdydurke* felhívta magára a kritikusok figyelmét a maga groteszk formájával, mesteri nyelvhasználatával, a bravúros komikumnak és a filozófiai mondanivaló komolyságának ötvözésével. Közvetlenül a második világháború kitörése előtt tengeri kirándulásra indult Argentínába, ahol aztán közel húsz évre le is telepedett. Banktisztviselőként dolgozott, így biztosított magának szerény megélhetést. Nehéz életkörülményei ellenére sem szakított az irodalommal.

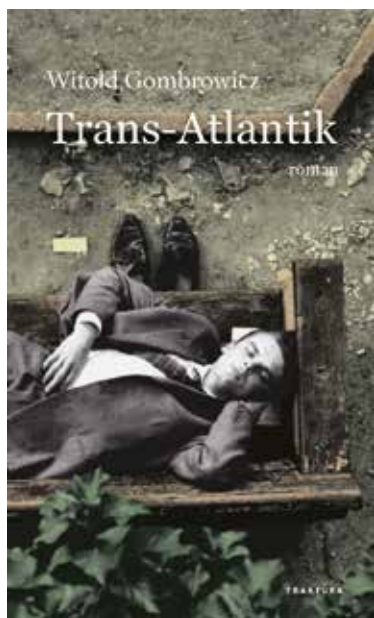
Gombrowicz második regénye, a *Transz-Atlantik* még ellentmondásosabbnak bizonyult – az olvasói fogadtatásban –, mint az első. Szélsőséges érzelmeket keltett – az elragadtatástól egészen az elutasításig. A lengyel emigráció prizmáján keresztül Gombrowicz bemutatta – mintegy görbe tükörben – a hazafiság problémáját, az idegen léttel, illetve az univerzalizmussal konfrontálódott lengyel önazonosságot, a hagyományokhoz való feltétel nélküli kötődést, a honfitársai magatartásában észlelt gondolkodási sémákat, érzelmi megszokásokat. Ugyanezek a motívumok fognak felbukkanni később a naplójában is, amelyet a huszadik századi naplóírás egyik legnagyobb teljesítményének tartanak. A fontosabb európai nyelvekre lefordított napló Gombrowicznak nemzetközi tekintélyt, díjakat, kitüntetések, ösztöndíjakat hozott. Egyúttal felhívta a nemzetközi kritika és irodalmi közélet figyelmét a szerző más műveire is. Elkezdték azokat fordítani, a színházak pedig érdeklődni kezdtek színpadi alkotásai iránt.

Élete utolsó évtizedét Gombrowicz Európában töltötte. Rövid berlini ösztöndíjas tartózkodása után Franciaországban telepedett le, ahol gondosan ügyelt irodalmi karrierje alakulására. Megállapíthatjuk, hogy sikeresen tette. Kedvezett neki az akkori intellektuális és művészeti légkör, az egzisztencializmus és strukturalizmus divatja, az avantgárd elképzelések beszívargása. Gombrowicz könnyedén feltalálta magát ezek között. Érdeklődést keltett gyors észjárásával, a viták során tapasztalható intelligenciájával, kiváló elemzőképességével, a poentírozás és művészeti ideák könnyed kifejezésével. Megtették a magukét a különféle művészeti és világnézeti provokációk is, amelyeket nem nehéz felfedezni a Napló lapjain (pamflet a költészetről, a festészetről, a művészet befogadásának sznobizmusáról, a nőkről; Dante és sok más neves művész tekintélyromboló bírálata).

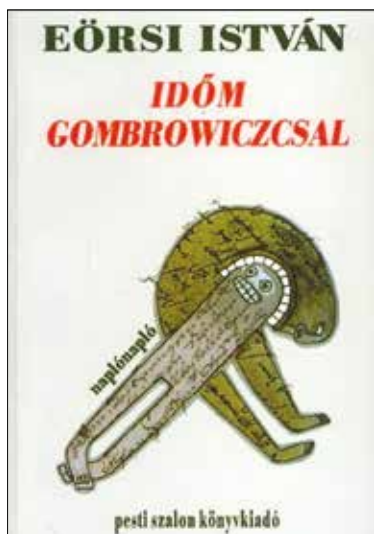
Számos honfitársát irritálta és felháborította Gombrowicz fölényessége és könyörtelensége a lengyel hovatartozás, a lengyel kultúra és hagyomány meg-

W. Gombrowicz: *Ferdydurke*, a regény első, 1937-es kiadása Bruno Schulz borítórajzával (forrás: wordpress.com)

W. Gombrowicz: *Trans-Atlantik*, a könyv 2009-es horvát kiadásának borítója (forrás: abrakadabra.com)

Eörsi István: *Időm Gombrowiczcsal*, Pesti Szalon Könyvkiadó, 1994

ítélésében, amihez a nyitányt – mint már említettem – a *Transz-Atlantik* jelentette. A „lengyel komplexus”, különösen Gombrowicz megfogalmazásában, nagyon összetett kérdés, amit ő maga is észrevett és hangsúlyozott.

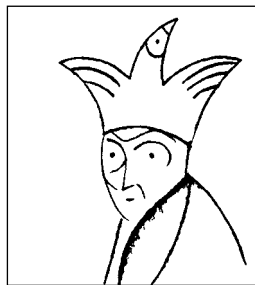
Gombrowicz mindazonáltal – közvetlenül az 1956 utáni rövid epizódot és az úgynevezett „Szolidaritás-karnevál” szintén rövid időszakát leszámítva – be volt tiltva a Népi Lengyelországban. Nem érthette meg – ami Miłosz-nak sikerült – a Nobel-díjat, de 1989 után Lengyelországban is, a szovjet tábor más országaiban is felfedezték műveit.

Fenti jelenség tükrében Gombrowicz magyarországi recepciója igen figyelemreméltó. Lefordították minden kiemelkedő művét (némelyeket kétszer is), bemutatták darabjait, számos recenziót, karcolatot, kritikai cikket szenteltek neki, sőt két könyvet is: Pálfalvi Lajos életrajzi kötetét és Eörsi Istvánnak a maga nemében egyedülálló *Időm Gombrowiczcsal* című könyvét.

Elgondolkodtató tény, hogy az iránta érdeklődést tanúsító magyar alkotók körében olyan különböző írók voltak, mint Pilinszky (legkorábban), Esterházy vagy Nádas. Nincs ezen mit csodálkozni, mivel a *Naplóban*, amely a legkevesebbet veszít a fordítás során (pedig a különleges nyelvi hallás, amely a pontosságban, a bravúros találékonyságban, egyúttal Gombrowicz nyelvi alkotásainak abszolút naturális voltában jut kifejezésre, talán művésze legerősebb oldala és csábító bájának forrása, amely elsősorban a regényekben, a drámákban teljesedik be), az érzések, benyomások, emóciók, gondolatok egész skáláját fedezzük fel.

A *Naplóban* a különféle komikum keveredik a tragikummal, a vitázó egyensúlyozása a magánember diszkrét – mondhatni: szégyellős – líraiságával.

Szenyán Erzsébet fordítása

SNOPEK JÚLIA

„A leselkedő sokértelműség”

Gombrowicz – a kísérteties¹

Witold Gombrowicz saját írásművészetének célját (de általában az irodalom célját is) a következőképpen fogalmazza meg: minél közelebb kerülni a valósághoz. És: „...írásom legfőbb feladata: a Valótlanságon keresztül áttörni a Valósághoz.”² A valósághoz, azaz mihez? És min keresztül?

Gombrowicz a *Kozmosz*-ról azt írja, hogy a valóság alakulásának mikéntjéről szól (és egyben az ezt elmesélő történet alakulásának mikéntjéről), illetve arról, hogyan rendezi a valóságot az emberi tudat, hogyan rakja össze egyes elemeit, hogyan interpretálja azokat. Michał Paweł Markowski a *Czarny nurt*³ (Fekete örvény) című, újszerű és hiánypótló Gombrowicz-monográfiájában – nagyon is Gombrowicz szellemében – vitatkozik az íróval és legtöbb értelmezőjével a *Kozmosz* valódi tematikáját és címének jelentését illetően. Markowski három szférára osztja a gombrowiczit ontológia struktúráját.

Az első a „mindennapi világ”, ahol a megszokás és a konvenció uralkodik, ahol az emberek (azt hiszik, hogy) értik egymást, ahol (azt hiszik, hogy) otthon vannak. Semmi nem fenyeget, minden ismert és kiszámítható. Mindennek megvan a saját helye és rögzített jelentése.

Michał Paweł Markowski:
Fekete örvény, Wydawnictwo
Literackie, 2004

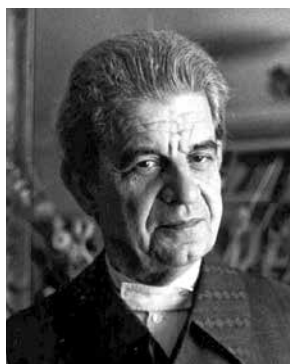
¹ Vö. *Arc és álarcok* – Magyarok Gombrowiczról (összeállította: Jerzy Snopek), Napkút Kiadó, Budapest, 2020.

² D. de Roux, *Rozmowy z Gombrowiczem*, Instytut Literacki, Paryż, 1969, 11.

³ MP. Markowski, *Czarny Nurt*, Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2004.

Van azonban a „valóságnak” egy másik arca is, amit Markowski „kozmosznak” nevez.

A „kozmosz” nála nem a rend(ezettség) szinonimája, mint ahogy Gombrowicz regényének címét értelmezték, hanem épp az ellenkezője. Amikor a mindennapi világot megtámadja a „kozmosz”, az értelmet, amit eddig a jelentések közti kapcsolat definiált, áthatja a referencia hiánya és a nonszensz. Az eddig ismert és otthonos világ szétesik, elveszti az érthetőségét, megszűnik a dolgok közti egyértelmű kapcsolat. A világ démoni elem hatására válik kozmoszá. A démonit Markowski úgy érti, ahogy Kierkegaard: a démoni az, ami hermetikus, belülről elzárt, ami abszolút módon hallgat („A hallgatás a démon csábereje...”⁴). Ami megszakít minden kapcsolatot, és ezáltal megtagadja a világ létezését. A démoni hermetikusság az ürességet hordozza magában, a semmit, a létnek és a kommunikációnak tökéletes negációját. A „kozmosz” az embertelenség megjelenése. Gombrowicznál a démoni, az ördögi nem a „rossz”, hanem a tiszta nonszensz, az érthetetlen, a jelentés megtagadása. A „kozmosz” a saját magából ki-

Jacques Lacan (1901–1981)

fordított, kontextus és reláció nélküli, a kegyelemtől megfosztott világ. Mi történik, amikor lebomlik a hétköznapi világ homlokzata?

Gombrowicz egyik naplőbejegyzésében írta: „...elhelyezésünk a kozmoszban azzá válik, ami valójában, azaz valami mérhetetlenül felfoghatatlanná, amiben benne van *mindennek* a lehetősége”.⁵ A világot tehát ez a kiirthatatlan kettősség jellemzi: közelsége annak, ami emberi, és annak, ami embertelen. A „kozmosz” hasonlít ahhoz, amit Lacan „Valós-nak” (Le Réel) nevez. A lacani „Valós” – a szimbolikus jellegétől megfosztott valóság. Gombrowicznál és Lacan-nál is – az ember létezésének kö-

zege a szimbolikus rend, amelyet a nyelv határoz meg. A „Valós” ezzel szemben az elképzelhetetlen, a megnevezhetetlen, az összehasonlíthatatlan és ezáltal embertelen. A „kozmoszban”, a „Valósban” ott a felfoghatatlan veszély fenyegető közelsége. Ez az „állapot” azonban – a „kozmosz” – tarthatatlan, és a világ a démoni invázió után visszatér magához. De korántsem olyanként, mint amilyen előzően volt.

A törmelékekből újraépült világ elvesztette otthonos jellegét, perverzió és többértelműség uralkodik benne. A valóságnak ezt a szféráját, az ontológiai katasztrófa utáni világot – Markowski Freud és Jentsch das Unheimliche⁶ („Kísérteties”) fogalma alapján – határozza meg. Freud a következőképpen érti a das

⁴ S. Kierkegaard, *Félelem és reszketés*, Európa Könyvkiadó, 1986, 154.

⁵ W. Gombrowicz, *Dziennik (1957–1961)*, Wydawnictwo Literackie, 2001, 289.

⁶ S. Freud, *A kísérteties*, in: *Művészeti írások*, Filum Kiadó, Budapest, 2001.

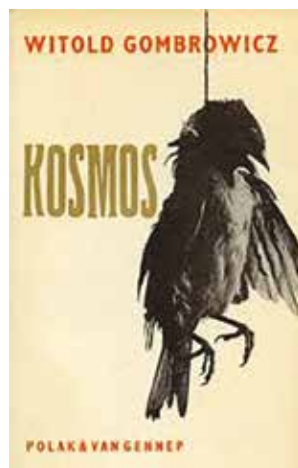
Unheimlichét: mindazt jelenti, aminek elrejtettnek kellene maradnia, ám láthatóvá vált. A „kísérteties” tapasztalata azáltal kelt nehezen artikulálható félelmet, hogy az eddig jól ismert, megszokott jelen-ség idegenként és titokzatosként mutatkozik meg. A kozmoszban a kiűzött otthonosság átváltozva, „kísértetiesként” tér vissza, saját maga ellentétét – az idegenséget – hordozva. Az idegenség hatásá-ra megszűnik a szubjektum és a világ közti megér-tés, a nyelv pedig – azután, hogy átment a démoni hallgatáson – elrugaszkodik a dolgoktól. A nyil-vánvalósága, kézenfekvősége mindannak, ami reá-lis, megkérdőjeleződik. A mindennapiság rutinos struktúrája megtörik, és a világ idegenné, furcsává, kiismerhetetlenné válik. A „kísérteties”: a démoni által fenyegetett mindennapiság.

Érdemes itt megemlíteni az orosz formalista iskola programjának egyik leg- fontosabb elvét, az *osztranyenyijét*, ami olyan fogások használatát jelenti egy irodalmi műben, amelyek egyrészt újszerűként, váratlanként, nem minden- napiként, mondhatnánk, kísértetiesként mutatják a műalkotás világát, más- részt megnehezítik és meghosszabbítják a percepció folyamatát. Az irodalom, meg általában a művészet feladata, Viktor Sklovszkij szerint, a valóság felfogá- sának megújítása azáltal, hogy megzavarja annak rutinos, automatizált mene- tét. Analóg koncepció a brechti Verfremdungseffekt. Ami az osztranyenyije és Verfremdungseffekt az irodalomban, az a das Unheimlichkeit a valóságban.

Markowski szerint a *Kozmosz* nem arról szól (elsősorban), hogy hogyan alakul a valóság vagy hogyan építi a világot az emberi tudat, hanem arról, hogyan esik szét a világ az érthetetlen kozmosz nyomása alatt. Witold és Fuks egyre bizarrabb viselkedése (és gon- dolkodása), a dolgok és események közti kapcso- latok létrehozása – a kísértetiesessel szembeni (ön) védelem. Egy felakasztott veréb, amíg magyarázat nélkül marad, elkülönített, relációmentes, végte- lenül excentrikus dolog, *önmagában* veszélyezteti a világ érthetőségét. A különálló dolgok egy jelen- tésees láncolatba való összekapcsolása a kozmikus értelmetlenség előli menekülés, az embertelen va- lóság emberivé tétele. De az így elért összértelem (minden jelent valamit, minden utal valamire) ki van téve annak a veszélynek, hogy a visszájára for- dul és totális nonszenszként ér véget (semmi nem jelent semmit).

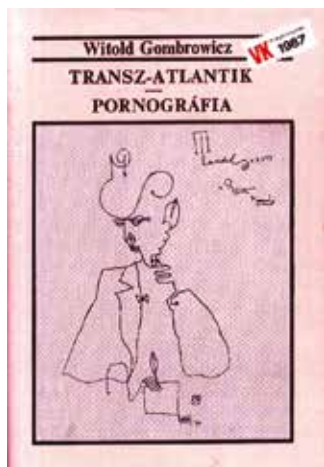
Sigmund Freud: *Das Unheimliche* (a Kísérteties), a könyv legutóbbi, 2020-as kiadása

W. Gombrowicz: *Kozmosz*, novellák, 1965, Amszterdam

A Markowski által javasolt háromszférás ontológia talán legjobban Gombrowicz korábbi regényében figyelhető meg – a *Pornográfiában*.

A regényt kezdetétől fogva valami *kísérteties* hangulat hatja át (az első mondatból tudjuk, ez Witold „tán legfatálisabb kalandja”). Így meséli el Witold a vonatutat: „Délután három óra. Ködös idő. Egy asszonytörzs derékbe törte Frideriket, egy gyermekláb csúszkált ide-oda az állán... és így utazott... utazott, és mint mindig, kifogástalanul és jólnevelten viselkedett. Hallgatott. Én is hallgattam, a vonat rángatott és dobált bennünket, és *mintha megdermedt volna a világ*... ám az ablak sarkában megpillantottam a szederjes és alvó földeket, amelyeket ringatózó zakatolással szeltünk át... *ugyanaz a táj, ugyanaz a sokszor látott, horizontba foglalt lapos térség, felszabdalt föld, néhány menekülő fa, ház, hátráló gazdasági épületek*... mindig ugyanaz, hogy előre tudja az ember... És mégsem ugyanaz!

W. Gombrowicz: *Transz-Atlantik/Pornográfia*, Magvető Kiadó, 1987

Mégsem ugyanaz, és éppen ez okból ugyanaz! És ismeretlen és érthetetlen, sőt, felfoghatatlan, megfoghatatlan! A gyerek bőgni kezdett, az asszonyság köhintett...”⁷ (kiemelés tőlem). A „mindennapiságot” Friderik jelenléte billenti ki: „...csak egy test volt a testek között, semmi több... ám mégis ott volt... ott volt, mintegy elszakítva a többiek-től, de kérlelhetetlenül... (...) És utazása, száguldása a térben más volt, mint a többieké – sokkalta fennköltebb, sőt tán félelmetes utazás volt...” Látjuk, hogy Friderik „excentrikussága” nem a „viselkedésében” nyilvánul meg, a „viselkedése” nem hagy semmi kivetnivalót maga után (épp, hogy mindig „kifogástalanul viselkedett”!), nem abban, amit tesz vagy mond, hanem abban, amit nem tesz és nem mond („Friderik nyájasan cse-

vegett Maria asszonnyal – de vajon nem csak azért társalgott ily buzgón, hogy ne *valami mást* mondjon?”). Friderik vagy azért mond valamit, hogy ne mondjon valami mást, vagy hallgat. A „végtelenül hallgató” Friderikről, így beszél a narrátor: „...minthogy tüstént megértettem, hogy az a *valami*, ami mellettem ül, némaságában is radikális, az őrületig radikális! Igen, *ez a valami* maga az extremitás! A kiszámíthatatlan végtettség! Nem, ez nem közönséges létezés, hanem valami más, ez a ragadozó, a végtettségtől feszülő létezés, amelyről eddig fogalmam sem volt!” (kiemelés tőlem). A démoni Friderik mintha párbajozna a „valósággal”, ami pusztá létezése miatt derealizált jelleget ölt: „Mellettem Friderik (...) görnyedten, göthösen, homorúan, cvikkerrel, ideges szájjal, zsebre dugott kézzel – jellegzetes városi entellektüel az erőtől duzzadó falun... ám ebben

⁷ W. Gombrowicz, *Transz-Atlantik – Pornográfia*, Magvető Kiadó, Budapest, 1987, 158. A további idézetek ugyanabból a kötetből valók.

a szembeszökő különbségben már nem a falu győzött, a fák elvesztették magabiztosságukat, az ég elmosódott, a tehén nem tanúsított kellő ellenállást, a falu örökkévalósága zavaros, bizonytalan és mintegy megkurtított volt... és Friderik alkalmasint valóságosabb volt a fűnél.”

A „mindennapi világ” otthonosságában, kiismerhetőségében eleve benne van a „kozmosz” lehetősége, ami az egyik legtöbbször elemzett részben – a „templomi jelenetben” – válik először valóra. Witold, Friderik és a vidékiek vasárnapi misére indulnak: „így indultunk el azon a reggelen – amely régen halott reggelek megisméltlődése volt –, de nem ilyen egyszerű ez... (...) megint úgy éreztem, hogy bár minden ugyanaz, mégis merőben más! Milyen zavaró gondolat, milyen kellemetlen, álcázott gondolat!” A szertartást megelőzően, úgy tűnik, a valóság „mindennapi” struktúrája diadalmaskodik, az emberek és a dolgok visszanyerik megszokott, egyértelmű jellegüket, minden az, ami: „...amikor elnyelt bennünket a lángoló gyertyákkal megtűzdelt homály, a kovásztalan és görnyedező tömeg jajgató és suttogó énekének fülledtsége... akkor eltűnt a *leselkedő sokértelműség* – egy kéz, mely erősebb nálunk, mintegy visszaállította a mise mindenek fölött való rendjét. (...) A mise előtti pillanatok voltak ezek, a pap nélküli tömeg, a magára hagyott nép megilletődött, alázatos, sipító és suta kukorékolásával, amely kordában tart – következésképp ártalmatlan, mint a pórázon vezetett eb. Micsoda megzabolázottság, micsoda megnyugvás, micsoda áldott megkönnyebbülés, itt, ebben a kőből emelt örökkévalóságban a *paraszt ismét paraszttá, az úr – úrrá, a mise – misévé, a kő kővé lett, és minden visszatért önmagába!*” (kiemelés tőlem). Ekkor azonban Friderik térdre borul a hitetlen a hívők között, és „imádkozni” kezd. Az elbeszélő először csak „túlásnak érzi” ezt, a nyugalma megzavarodik, azt gondolja, hogy Friderik „talán azért térdelt le, hogy ne kövesse el olyasvalamit, ami nem letérdelés volna...” Friderik „imádkozása”: „csak spanyolfal volt, amely elfedte nem imádkozásának végtelenségét... vagy amolyan eltávolító, »centrifugális« (az eredeti szövegben: excentrikus!) aktus volt, amely ebből a templomból a totális nem hívés határtalan térségeire vezetett ki – ez az aktus maga volt a tagadás.” A démoni elem – Friderik – hatására a világ kifordul önmagából, elveszti eddigi összefüggéseit, eddigi értelmét és jelentését: „A lezajló folyamatot a valósággal való in crudo súrlódásnak nevezhetném... mindenekeelőtt a megváltás aktusát érvénytelenítette, következésképp immár semmi sem válthatja meg ezeket a mindennemű megszentelő stílustól megfosztott, avas és nyersen tálalt, koncként odavetett parasztpofázmányokat. Ez a gyülekezet már nem »nép« volt, a hívek már nem »parasztok« voltak, de még »emberek« sem, hanem afféle lények... olyanok, amilyenek... és mocskosságuk *megfosztatott a kegyelemtől*. (...) A templom megszűnt templomnak lenni. Benyomult a tér, de a már kozmikus, fekete tér, és mindez már nem is a földön zajlott, hanem a föld a világmindenségbe függesztett planétává lényegült át, *jelenvaló lett a kozmosz*, mindez a kozmosz egy pontján zajlott. Olyan messze, hogy a gyertyák fénye, sőt az ablakokon beszivárgó nappali világosság is éjszakai feke-

teséggé sötétedett. Következésképp már nem a templomban, nem ebben a faluban s nem is ezen a földön voltunk, hanem – és a valóságnak megfelelően, igen, az igazságnak megfelelően – valahol a kozmoszban lebegtünk a gyertyáinkkal és a világosságunkkal egyetemben, és valahol ott, a végtelenségben követtük el ezeket a furcsaságokat önmagunkkal és magunk között, mint az ürbe kivetett fancsali képet vágó majom.” (kiemelés tőlem).

A „kozmosz” már nem a valóságnak egy másik arca, hanem maga a valóság (a „Valós”), amit csak a „mindennapiság” álarca mögött lehet elviselni. A „min-

W. Gombrowicz és Konstanty Jeleński
Vence-ben, 1968-ban (fotó: B. Paczowski,
forrás: muzeumgombrowicza.pl)

dennapi világ” *valójában* álcázott „kozmosz”. És ennek az állításnak az igazságát a „kísértetiesség” hordozza magában. A „kísérteties” az, ami az álca mögül időnként láthatóvá válik, amelynek fényében (tegyük hozzá: feketében) minden úgy mutatkozik, mint ahogy *valójában*, az ember által tulajdonított értelem- és reláció-mentesen *van*. Talán így már jobban értjük, amit Konstanty Jeleński, akinek Gombrowicz nagymértékben köszönhetette karrierjének beindulását, írt róla egy úttörő

tanulmányban⁸ – hogy Káfkához hasonló érzékenysége olyan típusú, amely számára a legtitokzatosabb és legfélelmetesebb jelenség: a mindennapiság.

Dominique de Roux-val való beszélgetésében⁹ Witold Gombrowicz „végső realistának” nevezi magát. Műveiben a valóságot kívánja „tetten érni”, írói premisszája, emlékezzünk: minél közelebb kerülni a valósághoz. És bár a gombrowiczai életmű nem épp a realizmust juttatja eszünkbe, mégis úgy gondoljuk, annál jobban, hűbben adja vissza a „valóságot”. A „valóságot”, amelyet muszáj idézőjelbe tennünk, amely reménytelenül közvetett, és Gombrowicz hősei épp olyanként közvetítik számunkra. A „valóságot”, amelynek még az objektivitása is szubjektív, és ez nem az egyetlen ellentmondás, ami mégis igaz róla – a „valóságot”, amely magában foglalja a valótlan, a „valóságot”, amely valamiként *fikció*. Ami a *Kozmosz* elbeszélőjét (de a *Pornográfia* elbeszélőjét is) izgatja vagy megrémíti, ami a fő gondját jelenti, hogy a „dolgok” egyáltalán *vannak*, és az, ahogyan vannak – ennél alapvetőbb szint nincsen. A „valóságon” a gombrowiczai figurák állandóan elámulnak, soha nem nyugodnak bele, mindig csodálkoznak rajta. Soha nem úgy viszonyulnak a „valósághoz”, mint ami egyszerűen csak „adott”,

⁸ K. Jeleński, *Bohaterskie niebohaterstwo Gombrowicza*, in: *Gombrowicz filozof*, Wydawnictwo Znak, Kraków, 1991.

⁹ D. de Roux, *Rozmowy z Gombrowiczem*, i. m.

így és nem máshogy. Vagyis épp azon csodálkoznak – hatalmas, metafizikai elcsodálkozás ez –, hogy a „valóság” így és nem máshogy adott. A *Pornográfia* vége felé olvassuk: „A szigetekig behatoltam, s ettől a behatolástól elvesztettem józan ítélőképességemet, s minden elibém mászó fát, minden bokrot az engem támadó fantasztikumnak véltem – mert bár olyanok voltak, amilyenek, másmilyenek is lehettek volna.”¹⁰ Nos, ez az – lehetne másképp, mint ahogyan van? Rejtély.

A háromszférás ontológia szerint a harmadik, a kísérteties lenne az a szcéná, ahol a Gombrowicz-hősök *kiállításra* kerülnek. Ez a szóhasználat nem véletlen

– Markowski szerint a gombrowicz embernek a legfőbb tulajdonsága az expozíció tudata. „Az ember a világban létezik – írja erről –, megállás nélkül exponálva magát, megállás nélkül kilépve saját magából, a világban elfoglalt helyéből (...), és ez a saját határain való túllépés határozza meg leginkább az egzisztenciát, amely – mintegy definíciójából – azon alapul, hogy kiteszük magunkat (ex-ponere) a másik tekintetének, a másik ember diskurzusának próbájára.”¹¹ Gombrowicz világában mindig néz valaki (vagy valami): az *Yvonne*-ban azt mondja a Herceg: „Valaki néz”, mire Cirill: „Én nézlek”, majd a Herceg: „Nem, valaki néz – és mindent lát”,¹² az *Esküvőben* Henryk „a bútorhoz” (!): „Engem nézel? Tekintetek keresztüzében állok, látómezőben, mindaz, amire nézek, visszanéz...”¹³ ahogy a *Kozmoszban* Witold:

Michał Paweł Markowski

„Lenézett ránk a ház két sor ablaka, a földszinten és az emeleten – csillogtak az üvegek... Nem követett-e emberi tekintettel valamelyik ablak? (...) számolnom kellett a lehetőséggel (hacsak nem akartam rácsáfolni saját eljárásomra), hogy a csillogó és vakító ablaküvegek mögül tekintetek leselkednek rám. Ezt tehát nem hagytam figyelmen kívül, amiben Fuks is a segítségemre volt azzal, ahogy odafeletről lenézett rám.”¹⁴ De ennek a kisajátító expozíciónak (ami mások tekinteteinek és szavainak felettünk való hatalmát jelenti) van még egy – termékeny – oldala. A tiszta, önmagába zárt lét lehetetlenné tesz bármilyen invenciót, saját magunk feltalálását. Az invenciót az expozíció teszi lehetővé – kilépek önmagamból, hogy magamat feltaláljam, nem megtaláljam, mert nem létezek semmilyen kész, megtalálható alakban.

A gombrowicz világ, még egyszer: szcéná, amelyen hőseit kiállítja, olyan világ, ahol az ember soha nem lehet önmaga, ahol nincs helye a közvetlenségnek, a természetességnek, ahol a legbensőbbnek vélt érzelmek, legsajátabbnak érzett meg-

¹⁰ W. Gombrowicz, *Transz-Atlantik – Pornográfia*, i. m., 326.

¹¹ MP. Markowski, *Czarny Nurt*, i. m., 41.

¹² W. Gombrowicz, *Drámák*, Európa Könyvkiadó, 1984, 62.

¹³ I. m., 159.

¹⁴ W. Gombrowicz, *Kozmosz*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1998, 40–41.

győzések is kívülről vannak ráruházva az egyénre. Az érzelmek, a gondolatok mindig a kultúra és nyelv által vannak közvetítve, soha nem igazán „sajátok” – erre mondja Gombrowicz, hogy érzelmeket csakis „idézőjelben” képes tapasztalni.

Nem beszéltünk a fájdalomról, amit Gombrowicz a halálánál sokkal szörnyűbbnek gondol. A fájdalom „valós dolog”, az egyetlen „valós dolog” Gombrowicz világában. A fájdalom abszolút, tehát embertelen, érthetetlen, kimondhatatlan. A szimbolikus fogódzón kívüli, csillapíthatatlan a nyelv által. De ha a fájdalmat lehetetlen enyhíteni, akkor is meg kell próbálni, vagy hogy ha a szenvedés elkerülhetetlen, akkor legalább adjunk neki értelmet. A Valós, azaz Trauma előtti menekülés, Markowski szerint, Gombrowicz irodalmának (és a lacani pszichoanalízisnek) fő témája. A lehetetlen és mégis elkerülhetetlen menekülés. A Valós szelídítése – ez az író sorsa.

Ismételjük meg Jeleński után: Gombrowicz *metafizikai* író. Ahogy Jeleński mondja¹⁵ – a művészet számára egzisztenciális módszer, amellyel formát ad az emberi szituációnak és saját magának. Gombrowicz írói nagysága abban az erőfeszítésében rejlik, hogy közelebb hozzon minket a lét legtitkosabb, legelrejtettebb zugaihoz. Hogy elmondja az elmondhatatlant.

„Nyugodt vagyok, ülök, kinézek az ablakon, figyelem a nőt a szemközti ülésen, apró szeplős keze van. És közben ott is vagyok, a világmindenség ölén. Minden ellentét bennem ad találkát egymásnak, a nyugalom és az örület, a józan ész és a mámor, az igazság és a lódtítás, a nagyság és a törpeség – de megint érzem a vaskezet a nyakamon, amely lassan, igen, alig észrevehetően... de összeszorul.”¹⁶

¹⁵ K. Jeleński, *Bohaterkie niebohaterstwo Gombrowicza*, i. m.

¹⁶ W. Gombrowicz, *Napló* (1953–1956), Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2000, 405.

Face and Masks. Hungarians About Gombrowicz (Compiled by Jerzy Snopek)

Witold Gombrowicz (1904–1969) is one of the most famous Polish writers of the 20th century. His most significant works can also be read in Hungarian and his pieces are constantly played on Hungarian stages. The National Theatre in Budapest presented the *Operetta* on September 5, 2014 (d: Andrzej Bubieñ). The following day saw the international conference titled *Királyok a cselédlépcsőn* (*Kings on the Backstairs*) organized by theatre historian Nina Király on the aesthetics of the grotesque, focusing on Gombrowicz, the playwright. In connection with this topic, several Hungarian and foreign scholars appeared in *Szcenáríum* in the year of the premiere: András Pályi, Géza Balogh, Imre Katona, Lajos Pálfalvi, Nadezhda Tarsis, Sebastian-Vlad Popa and Milan Mađarev. A volume presenting the author's reception in Hungary was published last year, on the occasion of the fiftieth anniversary of Gombrowicz's death, compiled by literary historian Jerzy Snopek, Ambassador of Poland to Hungary: *Arcok és álarcok* (*Faces and Masks*; Napkút Publishing House, 2020). Now the introduction to the book by Jerzy Snopek as well as a study by Júlia Snopek, which outlines the foundations of the philosophy of life in Gombrowicz's oeuvre, are presented here.

NEMZETI

*Nagy
Mari*

William Shakespeare

Rómeó és Júlia

Rendező: Vidnyánszky Attila

LABORI EROTORAKSON
MINISZTERIUMA

NKA
NEMZETI KÖZTÉR

ORIGO

NEMZETI

szcenárium

MITEM

nemzetiszinhas.hu

YouTube

Instagram

Facebook

/nemzetiszinhas

„[Erdélyi Zsuzsanna magnetofonszalagjairól] öreg parasztasszonyok imáit hallottuk, akik nem félték a halált, mert mindig együtt éltek a halállal, mint a természet maga, de félték az elvarázsolást, bűbájolást, a mirigyeket, torokgyíkot, eleven rothadást, férget, kelést, a fekete bajt, a fulladást, boszorkány-átkot, sátán-bűvöletet, a bűnt, bujakórt, hektikát, lidércet, a titkos rossz erőket, szelet, varangyot, mennykövet, burjánzó csillagot, tékozló üstököst, az ördög-fejedelem föld alól kilobbanó piros sóhaját. (...) öreg parasztasszonyok rejtelmes titkos imáit [hallottuk], amit mondtak századokon át *paptalanul*, reggel, este, csillag-jövésekor, csillag-apadás-kor, haldoklók izzadság-fényes fejénél, haldoklók lucskos haját figyelve, halottak erjedő kőcsepp-szíve mellett ülve, munkába-menet, munkaebédidőben, betegek mirigy-lobos, gennyel-lángoló torkára téve töredezett-körmű rózsakögyökér-ujjukat...” (Juhász Ferenc)

„Amit csináltam, izgalmas kísérletnek szántam (...) Sokrétű tudatanyag jött felszínre. Ebben éppen úgy benne van a Boldogasszony nevében és ígéjével végzett gyógyítás időtlen öntőimáinak, varázsigéinek hittel vallott haszna, mint a nagycsüörtök éjjeli mosdás, lóúsztatás, amely a víz katartikus erejéhez kötött ősi rítusok emlékét idézi. Benne van a tisztaszobák Mária-oltára, jeruzsálemi olvasója, (zs)oltárkönyve, vagy a régiséges »istóriák« öreg szüléktől öröklött szakadozott lapjai. Benne vannak a látomások, a jelenések, az égiekkel való beszélgetések, sokszor »elrejtőzések« révületes állapotai, kozmogóniai elképzelések mitikus nyomai, a kiimádkozott, előre megtudott halálórak ideje, a holtakkal való találkozások élményei. S benne vannak a hatalom erőfitogtatásai, kezdeti brutalitásai kiváltotta létfélelmek...” (Erdélyi Zsuzsanna)

„Szent László királyunk idejében került fedésbe az ősvallásból örökölt totemisztikus képzetrendszer és a keresztény szimbolika. A szarvas-jelenés váci csodája és a királyi testvérpár kettős magyarázata példázza ezt: Szent László: »Bizony nem szarvas volt ez, hanem az Isten angyala« – Géza király: »Mondjad kedves öcsém, mit jelentettek az égő gyertyák, amiket a szarvas agancsán láttunk?« – Szent László: »Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak, s nem is égő gyertyák, hanem fényes tollak.« (...) Míg az idősebb Géza szarvast és agancsot, tehát még egy pogány totemet lát, addig a fiatalabb László értelmezi a látomást, s az állat alakú égi követet angyallá transzponálja...” (Tömöry Márta)

„Ha egy angyal felülről megláthatta volna mondjuk száz éve azt a körülbelül ötmillió [adventi] asztalt itt a Kárpát-medencében, az itt élő emberek minden reményét, fohászat megismerhette volna. (...) A gerezdekre vágott almában képes meglátni az ünneplő ember a családi összetartást – felér ez egy költői szépségű hasonlattal. Vagy amikor kiválogatják a gyimesi csángók a bogos fákat, mert az sokáig ég, tovább parázslík, s az éjféli mise előtt ezt teszik a tűzre, hogy a családi szeretet ne lohadjon. Azt gondoltam, [az adventi asztalunkra] (...) tegyük oda diót, búzát, szalmát a régi rend szerint, de lássuk, mi az, amit [a színészeink] maguktól odatennének. Ami az ő álmaikra, hálájukra, életükre utal. (...) Lássuk meg, milyenek vagyunk együtt. Milyen a Nemzeti Színház társulata 2020-ban?” (Berecz András)

